

Trabzon İlahiyat Dergisi
Trabzon Theology Journal
ISSN 2651-4559 | e-ISSN 2651-4567
TİD, cilt / volume: 7, sayı / issue: 2
(Güz / Autumn 2020): 183 - 226

Tasavvuf Literatüründe Kale Sembolü
Castle Symbol in Sûfism Literature

Osman Nuri Karadayı
Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Tasavvuf Anabilim Dalı
Assist. Prof., Atatürk University, Faculty of Theology, Department of
Sufism
Erzurum/Turkey

email: ottomannuri@hotmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0253-907X>
DOI: 10.33718/tid.812006

Makale Bilgisi / Article Information
Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Date Received: 17 Ekim 2020 / October 2020
Kabul Tarihi / Date Accepted: 10 Aralık 2020 / December
Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık 2020 / December 2020
Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Atıf / Citation: Osman Nuri Karadayı, "Tasavvuf Literatüründe Kale Sembolü", *Trabzon İlahiyat Dergisi* 7/2 (Güz 2020): 183 - 226

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tid>
mailto: trabzonilahiyatdergisi@gmail.com

Copyright © Published by Trabzon Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.
Trabzon University, Faculty of Theology,
Trabzon, 61080 Turkey.
Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Tasavvuf Literatüründe Kale Sembolü

Öz

Tasavvuf literatüründe, sûflerin yaşadıkları bazı mânevî tecrübeleri, idrak ettikleri aşkın hakikatleri ya da ifade etmede zorlandıkları hikmetleri semboller vasıtasıyla dile getirdikleri görülür. Bu yönüyle semboller, sûfler için açıklanması zor manaların ifade biçimidir. Sûflerin kullandıkları sembollerden biri olan kale, küçük kapısı, aşılmaz surları, sağlam burçları, sadık muhafızları, iç içe yükselen bölümleri gibi şekli özellikleri; düşmandan korunma yeri olma, güven ve emniyet sağlama, büyük savaşlara sahne olma gibi fonksiyonları ile sûflerin zihin dünyalarında geniş çağrışımlar yapmıştır. Ayrıca âyet ve hadislerde yer alan bazı anlatımlar kale sembolünün anlam ve kullanım alanlarını etkilemiştir. Çeşitli metinlerde nefis ve ruh mertebeleri, insanın nefis, kalp ve ruhtan müteşekkil tabiatı kale sembolü ile dile getirilmiştir. Böylece kale, gerek mensur gerekse manzum eserlerde insanı ve onun manevî terakkî serüvenini anlatan ortak bir sembol olmuştur. Bu çalışmada ortak sembollerin aynı veya en azından benzer manalar taşıdığı ilkesinden hareketle sûflerin kale sembolünün arkasına inşa ettikleri anlam dünyası, metinler arasındaki muhteva benzerliği ve çağrışımlar kullanılarak bütüncül bir bakış açısıyla irdelenecektir. Zira sembollerin anlamının bir yolu, bu anlam dünyasına ulaşmaktan geçmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Tasavvuf, Sûfi, Sembol, Metin Arkeolojisi, Kale, İnsan, Nefis, Kalp, Ruh.*

Castle Symbol in Sūfism Literature

Abstract

In Sūfi literature, it is seen that the Sūfis expressed some spiritual experiences they lived, the transcendental truths they perceived or the wisdoms they had difficulty in expressing through symbols. In this respect, the symbols are expressions of the meanings which defy description for Sūfis. The castle that is one of the symbols used by the Sūfis had taken wide connotations in the minds of the Sūfis with its formal features such as its small gate, insurmountable walls, rugged towers, loyal guards, and interwoven parts and also with its functions such as being a place of protection from the enemy, providing security and safety and being the scene of big battles. Moreover, some narrations in verses and hadiths have affected the meaning and usage areas of the castle symbol. In various texts, the levels of the desire and soul and the nature of human that composed by desire, heart and soul have expressed by the castle symbol. Thus the castle has become a common symbol of human and his spiritual advancement in both prosaic and poetical works. In this study, based on the principle that common symbols bear the same or at least the same meanings, the world of meaning built by the Sūfis behind the castle symbol will be examined from a holistic perspective by using the content similarities and associations between the texts. Because one way to understand the symbols is to reach this world of meaning.

Keywords: *Sūfism, Sūfi, Symbol, Textual Archeology, Castle, Human, Self, Heart, Soul.*

Giriş

Tasavvuf hâl ve makamlar sürecini esas alan bir ilimdir. Sûfîler, yaşadıkları bazı halleri ve tahavvül neticesinde edindikleri derûnî tecrübeleri kâl/söz ile de ifade etmek istediklerinde herkesin zihninde kolayca yer edebilecek nesnel objelerden seçtikleri sembolleri kullanmak sûretiyle *metaforik anlatım*¹ biçimine sıkça başvururlar. Kullanılan sembolik ifadenin gerek kendi iç dünyalarında gerekse muhatapta her hâlükârda ortak bir karşılığı vardır.

“İki yarım parçanın yani gösteren ile gösterilenin bir araya toplanması”² anlamına gelen sembol, bir düşünce, fikir veya nesnenin yerini tutan, duyularla hissedilen ve anlamı bilinen;³ daha genel bir ifadeyle bazı şeylerin bilinmesini sağlayan, görünür işaretler⁴ şeklinde tanımlanır. Dolayısıyla sembol, bir hakîkatin yerine geçen duysal ve hayâlî bir nesne veya mevcut olmayan bir şeyi hayal edebilmek için kullandığımız doğrudan tecrübe edilebilen herhangi bir somut işaret⁵ olabilir.

Tasavvufi eserlerde erik, üzüm, ceviz gibi meyvalar; inci, mercan, yakut, gevher vb madenler; şarap, mey, bade vb içecekler; dükkân, şehir, ülke, köşk, saray gibi mekânlar vb sembolik dil unsuru olarak kullanılır. Bunların hiçbirisi tek başına kelime anlamları itibariyle tasavvuf literatüründe bir karşılığa sahip değildir. Ancak gerek kelime anlamları gerek sahip olduğu özellikleri gerekse çağrışımları itibariyle sembolik muhtevalı kullanımlarda sıklıkla yer alırlar. Dilin sihirli yapısı bazen sade bir kelimeyi aşkın hakikatlerin, derûnî tecrübelerin veya kapsamlı manaların anlaşılmasında anahtar ifade yapabilir. Kale de sûfîlerin kullandıkları sembollerden biridir.

Sûfîler sembolik dili kullanarak hem kendilerini daha rahat ifade ederler hem de muhatapın kavrama seviyesini yükseltmiş olurlar. Muhatap, sûfînin anlatmakta zorlandığı aşkın hikmeti, semboller vasıtasıyla

1 Geniş bilgi için bk. Ahmet Ögke, *Vâhib-i Ümmî'den Niyâzî-i Mısırî'ye Türk Tasavvuf Düşüncesinde Metaforik Anlatım* (Van: Ahenk Yayınları, 2005), 376.

2 Gilbert Durand, *Sembolik İmgelem*, çev. Ayşe Meral, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1998), 138.

3 Ahmet Cevzici, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma, 1999), 765.

4 Galib Atasağun, “Sembol ve Sembolizm”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1997), 370.

5 Tahir Uluç, *İbn Arabî'de Sembolizm* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2011), 40.

zihin ya da gönül dünyasında şekillendirir ve özümser. Zira sembolik ifadeler okuyucuya, “soyut-mânevî hakikat basamaklarına ve muhtevaların eşiklerine yaklaşma imkânı sağlar” ve “düşüncenin hâkimiyet alanı dışında kalan gizli ve örtülü olan bir şeyi onun his ve idrak alanına indirir”.⁶ Bu bakımdan sûfinin sembolik dil kullanımı, muhatap açısından bir kolaylıktır. Sembolik dil kullanımı sûfi için ise zarûrettir. Çünkü mânâ dilini⁷ kullanan sûfiler can, gönül, aşk, sevgili, Allah gibi soyut mânâları, mânâ âlemine ait sırları, yaşanan hal ve zevkleri dile getirmekte sembollerini kullanmaktan başka bir yol bulamazlar.⁸ Bu durumda sembol, “açıklanamazın ifade biçimi”⁹ olur.

Aslında sembollerle ifadeyi tercih etmek oldukça tabii bir durumdur. Hemen her insan farkında olarak veya olmayarak bu dili kullanır. Sûfileri farklı kılan ise sembollerini bazen, bazı sırları ağıyârdan gizlemek için de kullanmalarıdır.¹⁰ Hücûrî'nin (ö. 465/1072) ifade ettiği gibi sûfiler, sembolik dil unsurlarını genel olarak iki maksatla kullanırlar: Mânâyı daha anlaşılır kılmak veya mânâyı gizlemek.¹¹ Mânânın anlaşılır olması istendiğinde sembollerin sahip olduğu şekli özelliklerden hareketle teşbih, temsil, mecâz, istiâre gibi anlatımlar tercih edilir. Muhatap, hakkında bilgi sahibi olduğu sembol vasıtasıyla mânâyı rahatlıkla kavrar. Mânânın gizlenmesi arzu edildiğinde ise çağrışım ve işaretlerden istifade edilir. Yûnus Emre'nin (ö. 720/1320) “Yûnus bir söz söylemiş hîç söze benzemez / Münâfıklar elinden örter ma'nî yüzünü”¹² ifadelerinden mânânın bilinçli olarak gizlenmek istendiğini anlayabiliriz. Böylelikle sûfiler bazen sadece ehli olana hitap etmeyi arzularlar.

Her ne maksatla kullanılırsa kullanılsın sembollerin temel fonksiyonu sûfiler ile muhatapı ortak bir alanda buluşturmasıdır. Tasavvufî me-

6 Atasagun, “Sembol ve Sembolizm”, 378-379.

7 Mevlânâ'da mânâ dili hakkında geniş bilgi için bk. Cengiz Gündoğdu, “Mevlânâ'nın Mesnevî'sinde “Mânâ Dili”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 6/14 (2005), 221-232.

8 İbrahim Emiroğlu, *Sûfi ve Dil* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2010), 157-178.

9 Sadık Kılıç, *İslam'da Sembolik Dil* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995), 56.

10 Bk. Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf Ta'arruf*, haz. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1992), 132-133.

11 Hücûrî, *Keşfü'l-mahcûb*, haz. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2010), 426-427.

12 Mustafa Tatçı, *Yûnus Emre Dîvânı, Tenkitli Metin* (İstanbul: H Yayınları, 2008), 430.

tinlerde sūflerle muhatabı bir arada buluşturan ifadeler “ortak sembol”, sembol vasıtasıyla dile getirilmek istenen mana ve hikmetleri de “ortak hakikat” olarak adlandırmak mümkündür. Bu makalede sūflerin kullandıkları ortak sembollerin yine ortak veya en azından benzer mânâları ifade edebileceği düşüncesinden hareket edilmektedir. Çünkü meselelere bakış açıları büyük oranda benzerlik gösteren sūflerin dile getirdikleri hususlar ve kullandıkları semboller, lafızlar muhtelif olsa da aynı mânâyı dile getiren anlatımlar olabilmektedir. Örneğin; kalp kalesi, gönül kalesi, dil kalesi, din kalesi, tevhîd kalesi, vücûd kalesi, nefis kalesi gibi terkiplerde kale *ortak sembolü*, temelde *ortak hakikat* olarak çeşitli yönleriyle insanı sembolize etmektedir. Zaten sembol, kelime anlamında olduğu gibi *gösterenin gösterileni*, bir başka ifadeyle *somut işaretin soyut manayı* temsil etmesidir.

Ortak sembollerin arkasındaki ortak hakikati tespit edebilmek için V. R. Holbrook’un “metin arkeolojisi” adını verdiği yöntem yol gösterici olabilir. Bilgi arkeolojisi¹³ ile metinlerarasılık¹⁴ yöntemlerinin bir sentezi olarak ifade edebileceğimiz metin arkeolojisi, yapısalcı yaklaşımlara mukabil olarak metinler arasında etkileyen-etkilenen ilişkisinin daha ötesine geçerek muhteva itibarıyla benzerlik ve çağrışımları kullanır, metinleri veya metinlerde yer alan ifade biçimlerini bazı özel sorulara cevap bulmak için organize eder. Bu yöntemle farklı kültürlerle ait metinler irdelebileceği gibi aynı kültür dairesinde ortaya çıkan metinler de ele alınabilir. Victoria Rowe Holbrook tarafından metin arkeolojisi yöntemi kullanılarak Platon’un *Şölen/Sempozyum* adlı eseri ile Şeyh Galip’in *Hüsn ü Aşk* adlı eseri arasında,¹⁵ yine *Mesnevi* ile *Hüsn ü Aşk* arasında mukaye-

13 Bilgi arkeolojisi (The Archaeology of Knowledge) Michel Foucault’ın geliştirdiği bir yöntemdir. Michel Foucault, *The Archaeology of Knowledge and The Discourse on Language*, trans. A. M. Sheridan Smith (New York: Pantheon Books, 1972), 135; Michel Foucault, *Bilginin Arkeolojisi*, Fransızca aslından çev. Veli Urhan (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011).

14 Julia Kristeva’nın adını koyduğu metinlerarasılık iki ya da daha fazla metin arasındaki ortak birliktelik ilişkisi şeklinde tanımlanmaktadır. Her metnin doğrudan ya da dolaylı olarak diğer metin ya da metinlerle bağlantılı olduğu ilkesiyle hareket eden bu yöntem hakkında geniş bilgi için bk. Julia Kristeva, *Revolution in Poetic Language*, trans. Leon S. Roudiez (New York: The Museum of Modern Art, 1984). Ayrıca bk. Feyza Bulut, “‘Metinlerarasılık’ Kavramının Kuramsal Çerçevesi”, *Edebi Eleştiri Dergisi* 2 / 1 (Nisan 2018), 1-19.

15 Geniş bilgi için bk. Victoria Rowe Holbrook, “Hüsn ü Aşk’ın Arkeolojisi-I” *Amasya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1/1 (Haziran 2017), 41-50.

seli çalışmalar yapılmıştır.¹⁶ Ahmet Ögke'nin har (eşek), avcı, öküz ve ayna metaforlarıyla ilgili hazırlanan çalışmaları¹⁷ ise aynı kültür dairesinde ve belli bir eser dâhilinde yapılmış çalışmalar olarak görülebilir. Biz bu çalışmamızda kale sembolünü belli bir sûfî ya da eser bağlamında değil aynı kültür dairesinde yer alan çeşitli metinlerdeki ortak işaret ve çağrışımlar itibarıyla ele alıp sembolün anlam dünyasına dair bütüncül bir bakış açısı oluşturmak istiyoruz. Bu sayede *ortak sembol* etrafında çeşitlenen kullanımlar irdelenerek anlatılmak istenen *ortak hakikate* dair bütüncül bir bakış ortaya çıkacaktır.

Tasavvuf literatüründe kale ile ilgili müstakil anlatımlar, hikâyeler ve bir de parça metinler bulunmaktadır. Müstakil anlatımlar genellikle konu bütünlüğüne sahiptir ve anlaşılması kolaydır. Hikâyeler, sembolik unsurlar üzerinden kurgulanmıştır ve şerhe muhtaçtır. Özellikle manzum eserlerde yer alan parça metinlerde ise konu bütünlüğü genellikle yoktur. Semboller, ihtiyaç duyuldukça kullanıldığından örneğin kale sembolü ile ilgili parça metinler oluşmaktadır. İşte bu parça metin ya da mısraların anlaşılmasında müstakil anlatımlar vasıtasıyla oluşturulacak bütüncül bakış açısı yol gösterebilir ve parça metinler bu bütün içerisinde değerlendirilebilir. Çalışmamızın bundan sonraki bölümünde kale sembolünün anlam alanları ile ilgili olarak öncelikle tasavvuf literatüründe tespit ettiğimiz müstakil metin örnekleri ve hikâyeler üzerinden bütüncül bir bakış açısı oluşturulacak, ardından bu bakış açısı parça metinler üzerinde uygulanacaktır. Kale ile ilgili bütün metinleri tespit etmek bu makalenin sınırlarını aşacağından, anlam boyutunu öne çıkararak örnek metinler üzerinden kale sembolünün anlam dünyasını tespit etmeye çalışacağız.

1. Tasavvufta Kale Sembolünün Oluşum Temelleri

Sembollerin oluşmasının arka planında tarihi süreç ve içinde bulu-

16 Victoria Rowe Holbrook, "Sûretler Kalesi: Mevlânâ ve Gâlib", çev. Murat AK, *İSTEM* 15 (Aralık 2010), 345-361.

17 Detaylı bilgi için bk. Ahmet Ögke, "Mevlana'nın Mesnevi'sinde "Har (Eşek)" Metaforu", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 8/18 (2007), 19-41; a.mlf., "Mevlana'nın Mesnevi'sinde Avcı Metaforu", *Selçuk Üniversitesi Mevlana Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2007), 83-100; a.mlf., "Mevlana'nın Mesnevi'sinde "Öküz" Metaforu", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 9/2 (2008), 9-22; a.mlf., "İbnü'l-Arabî'nin Fususu'l-Hikem'inde Ayna Metaforu", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 9/23 (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı - 2: 2009), 75-89.

nulan kültür önemli bir yer tutar.¹⁸ Bu yüzden İslam kültür ve medeniyeti içerisinde teşekkül eden tasavvuf ilmine ait sembollerin temellerini öncelikle âyet ve hadislerde aramak gerekir. Kale sembolünün ortaya çıkmasında, âyet ve hadislerde yer alan ilgili anlatımların; tasavvufî anlam boyutuna sahip olmasında ise tasavvuf düşüncesi ve kültürünün etkisi vardır. Bu etkiyi ortaya koyabilmek için öncelikle âyet ve hadislerde yer alan kale ile ilgili kullanımları tespit etmek, ardından da sûfilerin bu naslara paralel olarak geliştirdikleri hususî yorumları ele almak gerekmektedir.

Arapça bir kelime olan kale (kal'a: قلعة) Türkçe'de "düşmanın gelmesi beklenen yollar üzerinde, askerî önem taşıyan şehirlerde, geçit ve dar boğazlarda güvenliği sağlamak için yapılan kalın duvarlı, burçlu, mazgallı yapı"¹⁹ şeklinde tarif edilir. Bir kentin ya da önemli bir yerin korunması için taştan yapılmış, yüksek duvarları ve kulesi, çevresinde hendekler ile çeşitli engeller bulunan küçük kalelere *iç kale*; kale koruması dışında kalan bölümlerine de *varoş* denilmektedir.²⁰ Varoşla iç kale arasında kalan bölüme de *şehir* denir. Kalenin sınırları aslında içkale duvarları ile değil şehir surları ile başlar. Bir genelleme yapacak olursak tasavvufî metinlerde kale, insanı sembolize edecek şekilde kullanılmaktadır. Nefs ve ruhtan müteşekkil olan insanda *içkale* ruhun/akılın sarayını, *şehir* ruhun hâkimiyetinde olan bölgeyi, *varoş* ise nefis ve şeytânın hâkimiyetindeki alanı sembolize etmektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'de kal'a (قلعة) lafzı geçmez, kale anlamında çoğul kalıplarıyla *husûn* (حصون), *burûc* (بروج), *sayâsî* (صياحي), *kurâ* (قُرَى) ve *mehârîb* (محاريب) lafızları kullanılır. Doğrudan kaleden bahseden âyetlerde cinlerin Hz. Süleyman'a dilediği şekilde sağlam kaleler (محاريب) yaptığı (Sebe 34/13); Ehl-i kitaptan inkâr edenlerin sağlam kalelerinin, onları Allah'ın azabından koruyacağını düşündükleri ancak kalelerin (حصون) onları koruyamadığı, Allah'ın azabının onları hiç ummadıkları yerden yakaladığı (el-Haşr 59/2); inkâr edenlerin kalpleri dağınık olmalarından dolayı Müslümanlarla ancak sağlam kalelerle (قُرَى مُحَصَّنَةً) mücadele edebilecekleri (el-Haşr, 59/14); sağlam burçların (بُرُوجٍ مُّشَيَّدَةٍ) dahi ölümü engelleyemeye-

18 Atasagun, "Sembol ve Sembolizm", 375-376.

19 Komisyon, *Türkçe Sözlük*, "Kale" (Ankara: TDK Yayınları, 1988), 2/1166.

20 A. Timur Bilgiç, *Tarih Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2012), 193, 413.

ceği (en-Nisâ 4/78); Ehl-i kitaptan olup mürşiklere yardım edenlerin, kalelerinden (صَيَاصِيهِمْ) indirilerek esir alındığı dile getirilir. (el-Ahzâb 33/26)

Kale ile ilgili hadislerle baktığımızda bir hadîs-i kudsîde “Lâilâhe ilallah benim **kalem**dir, kim ona sığınırsa azabımdan kurtulur”²¹ buyrulur. Başka bir hadîs-i şerifte “Oruç kalkandır, mü’minleri ateşten (cehennemden) koruyan bir **kale**dir.”²² buyrulur. Yine bazı hadislerde mescitler, şeytândan korunulan **kale**ler olarak görülmüş,²³ Allah’ı anan kişinin durumu, peşine hızlıca takılan bir düşmandan kaçarak korunaklı bir kaleye sığınıp ondan korunmasına benzetilmiş,²⁴ dünya mü’minin zindanı, kâfirin cenneti olarak vafedilmiştir.²⁵

İlgili âyetler bir bütün halinde değerlendirildiğinde, kalelerin bir yönüyle sağlam ve güvenli yer oluşuna; bir yönüyle ise içindekileri Allah’ın (cc) azabından koruyamayacağına vurgu yapıldığı anlaşılmaktadır. Buradan hareketle, âyetlerde kalelerin yapılması ve yıkılması (fethedilmesi) çağrışımının öne çıktığını söyleyebiliriz. Bazı sûfler, bu çağrışımlardan ilham alarak gerek elde edilmesi arzulanan erdemleri gerekse yok edilmesi gereken vasıfları ifade etmede kale sembolünü kullanırlar. Bu hususta biri ilk dönemlere diğeri son dönemlere ait iki örnekle iktifa ediyoruz.

İlk dönem sûflerinden Hakîm Tirmizî (ö. 320/932) “*Ey iman edenler! Hep birden silme/barışa girin. Sakın şeytânın peşinden gitmeyin; çünkü o, apaçık düşmanınızdır.*” (el-Bakara 2/208) âyetindeki *silmi* kale sembolüyle tefsir eder. *Silmi*, sulh ortamı olarak açıklayan Tirmizî’ye göre insan hayatında iki kale vardır: Helal kalesi ve haram kalesi. Haram kalesini

21 İbn Asâkir, *Mu’cemu’s-ş-şuyûh*, 2/680; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 48/367; Suyûtî, *el-Fet-hu’l-kebîr*, 2/65. (Hadis No: 5807); Muttakî el-Hindî, *Kenzu’l-’ummâl*, 1/54. (Hadis No: 168); Munâvî, *Feydu’l-Kadîr* 4/489, (Hadis No: 6047). Bazı hadisçiler bu hadisi isnadı zayıf olarak, bazıları da merdud hadis olarak değerlendirmişlerdir. Hadisin tahriri için bk. Zebîdî, *Tahrîcu ehâdîsi İhyâ’i ‘ulûmi’-d-dîn*, 1/371.

22 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3/402. Gazzâlî oruç bahsini bu bakış açısıyla ele alır. Detaylı bilgi için bk. Gazzâlî, *İhyâ’u ulûmi’-d-dîn* (Beirut: Dâru’l-Ma’rife, t.y.), 1/230.

23 Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 298; İbn Ebi Şeybe, *el-Müsannef*, 12/227.

24 Tirmizî, “Emsâl” 3, “Edeb” 78; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4/130. İbnü’l-Cezerî, bu hadîsten ilham alarak eser yazmıştır. Bk. İbnü’l-Cezerî, *Uddetu’l-hisni’l-hasîn min kelâmi seyidi’l-mürselîn* (Beirut: Dâru’l-kütübi’l-ilmîyye, 1981).

25 Müslim, *Müsned*, 4/2272, (Hadis No: 2956); Tirmizî, *Sünen*, 4/140 (Hadis No: 2324). Hadisin bir başka rivâyeti şu şekildedir: “Dünya mü’minin zindanıdır; kabir onun kalesi, cennet ise evidir. Dünya kâfirin cennetidir; kabir zindanı, cehennem ise evidir.” Beyhakî, *Kitâbu’z-zühdi’l-kebîr*, 188, 288.

yıkarak, helal kalesini sağlamlaştırmak gerekir. İnsanlığın atası olan Hz. Âdem ve şeytân, helal ve haramlar karşısında muhayyer bırakılmış; Hz. Âdem helalleri, şeytân ise haramları tercih etmiştir. Âyette Âdemoğluna babalarının kalesinde olmaları, şeytânın peşinden gitmemeleri tavsiye edilmektedir. Nefs şeytânın yolunda olup haramları talep ettiği için o da şeytân ordusundan sayılır. Şeytân ve nefsten gelecek saldırılara karşı *silm/sulh* korunaklı bir kaledir. Bu kaleye girenlere “*Gerçek şu ki o şeytânın, iman etmiş olanlar ve rablerine dayanıp güvenenler üzerinde bir hâkimiyeti olamaz.*”(en-Nahl 16/99) âyetinde ifade edildiği gibi şeytân hükmedemez. Buna göre *silm* kale, *tevekkül* ise güvenli bir barınaktır.²⁶ Diğer örnek ise Niyâzi-i Mısırî’ye (ö. 1105/1694) aittir. Kur’ân-ı Kerîm’de bir kısım ülkeler fethetmesi ve bozguncu toplulukları (ye’cûc ve me’cûc) engellemek için sağlam surlar (kaleler) yapması itibarıyla Zülkarneyn kıssasından bahsedilir. Mısırî, Zülkarneyn ile ilgili âyetleri (el-Kehf 18/83-97) şöyle tefsir eder:

“Zülkarneyn’in dünyada gezip şehirler fethetmesi, hazineler zapt etmesi, inanmayanları öldürmesi ve esir alması, inananlara izzet ve ikramda bulunması keyfiyeti, sülûk ehlinin enfüste **nefis kale**lerini fethetmek, bilgi hazinelerini toplamak, nefis-i emmâreyi ve onun kuvvetlerini, adetlerini, bayağı huylarını öldürmek, şer’e muvafık adetlerini bırakmak sûretiyle yapmış oldukları mânevî seyirlerine mutabıktır. Mesela İskender’in önce garp tarafına gitmesi, sülûk ehlinin, önce bedeni şer’î amellerin tashihine gitmelerine misaldir. (Çünkü beden, ruh güneşinin garbı, battığı yerdir). Ta ki vücûtta şer’a muhalif bir uzuv kalmasın. Şark tarafına gitmesi, sülûk ehlinin, nefislerinde Allah (cc) ve Rasulü’nün (sav) ahlâkına muhalif bir huy, alçak bir sıfat kalmaması için güç riyâzetler yaparak ahlâklarını düzeltme cihetine gitmelerine misaldir. Bu sûretle nefis temizlenmiş olur.”²⁷

Hadislerdeki anlatımlardan da ilham alan sûfiler takva, vera,²⁸

26 Hakîm et-Tirmizî, *Gavrü'l-umûr*, thk. Ahmed Abdürrahîm es-Sâyih, Ahmed Abduh Avd (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 2002/1422), 45-46.

27 Niyazi Muhammed Mısri, *İrfan Sofraları (Mewâidu'l-irfan)*, trc. Süleyman Ateş (Ankara: Emel Matbaası, 1971), 135.

28 İbnü'l-Cevzî, *Sifetu's-safve*, nşr. Ahmed b. Alî (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1421/2000), 2/389.

velâyet,²⁹ cem,³⁰ zikir, istiaze, abdest almak,³¹ oruç tutmak, nikâh kıymak, salavat getirmek,³² gûnahtan sakınmak,³³ az konuşmak³⁴ gibi salih amel-leri³⁵ işlerken kale ile ilgili sembolik anlatımlara başvururlar. Gazzâlî'nin pek çok ifadesi "Lâ ilâhe illallah, benim kalemdir, her kim benim kaleme girerse, azabımdan emin olur." hadîs-i kudsîsi ekseninde ve onun şerhi mahiyetindedir. Örneğin el-Mü'min ismini şerh ederken, el-Mü'min (Allah) ile mü'min (kul) arasındaki ilişkiyi kale sembolü ile anlatır. Ona göre el-Mü'min ismi, bütün emniyet ve emânın Allah'a ait olduğunu ifade eder. Kul ise zayıf yaratılmıştır; açlık, susuzluk ve hastalıkla yüz yüzedir. Hastalıklarını doktorlar iyileştirse bile âhiret korkusu vardır. Kul bütün korkularından ancak "Lâ ilâhe illallah" diyerek kurtulabilir. Gazzâlî bu durumu temsili bir anlatımla şöyle tasvir eder: Düşünelim ki bir insan etrafı düşün- man tarafından çevrilmiş, takatı kesilmiş bir haldedir ve hareket edeme- mektedir. Hareket etse bile, kendisini koruyacak silâhı yoktur. Silâhı olsa bile, düşman çok olduğundan tek başına üstesinden gelemiyor. Kendini koruyan insanlar da var ama mutlaka hep beraber sığınacak bir kaleleri olması gerekiyor. Tam o sırada biri yetişiyor; ona silâh, asker veriyor. Üste- lik onu ve askerlerini muhafaza edecek bir de kocaman kale yapıyor. Ona emniyet ve emân nimetini tattırıyor. İşte bu zât, el-Mü'min olan Allah'tır. Kul ise "Lâ ilâhe illallah, benim kalemdir." hadîs-i şerîfnde ifade edildiği gibi kelime-i tevhîd ile iman kalesinde emniyet içerisindedir. Mü'min vas- fını tam olarak elde edebilmesi için, yanında bulunan herkesi şerrinden emin kılmalıdır. Hiç kimseye zarar vermemeli, gerek kendisi gerekse dini

29 Hakîm Tirmizî ve Abdulkadir Geylani velâyeti 10 bölümden oluşan bir kale tasviriyle anlatır. Geniş bilgi için bk. Hakîm et-Tirmizî, *Hatmu'l-evliyâ'*, nşr. Abdolvâris Muham- med Alî (Beyrut: Daru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1420/1990), 25, 49; Abdulkâdir Geylânî, *el-Gunye li tâlibi tarîki'l-Hak azze ve celle*, nşr. Ebû Abdurrahmân Salâh b. Muhammed b. Uveyda (Beyrût: y.y., 1417/1997), 2/274.

30 Herevî, *Menâzilu's-sâirîn* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, t.y.), 111.

31 Gazzâlî, *Bidâyetü'l-hidâye* (Kahire: Mektebetu Medbûlî, 1413/1993), 44; Gazzâlî, *İh- yâ'u ulûmi'd-dîn*, 1/153.

32 İbnu'l-Cevzî, *Bustânu'l-vâ'izîn ve riyâdu's-sâmi'în*, nşr. Emînu'l-Behîrî (Beyrut: Mues- sesetu'l-Kutubi's-Sekâfiyye, 1419/1998), 1/281, 286.

33 Muhâsibî, *Mu'âtabatu'n-nefs*, nşr. Muhammed Abdulkâdir Atâ' (Kahire: Dâru'l-İ'tisâm, t.y.), 94; Gazzâlî, *İhyâ'u ulûmi'd-dîn*, 4/419.

34 Ebü'l-Leys es-Semerkindî, *Tenbîhu'l-ğâfilîn bi-ehâdîsi seyyidi'l-enbiyâ'i ve'l-murselîn*, nşr. Yûsûf Ali Bedrî (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1421/2000), 217.

35 Râgıb el-İsfahânî, *Tafsîlu'n-neş'eteyn ve Tahsîli's-sa'âdeteyn* (Beyrut: Dâru Mektebe- ti'l-Hayât, t.y.), 96.

hakkında korkusu olanların endişelerini gidermelidir. “Allah ve âhiret gününe iman eden, komşusunu kendi kötülüklerinden emin kılsın.”³⁶ hadîs-i şerîfi de bu hususa işâret eder.³⁷

Abdülkâdir Geylânî (ö. 561/1165-66) “Lâilâhe illallah benim kalemdir, kim ona sığınırsa azabımdan kurtulur” hadîsini “Her kim ki ihlaslı bir şekilde lâilâhe illallah derse cennete girer”³⁸ hadîsi ile birlikte değerlendirebilir ve şöyle izah eder: Kişi kelime-i tevhîdi ihlasla söyler ve emirleri yerine getirme-nehiylerden kaçınma gibi gereklerini de bir elbise gibi giyinirse onu bu halde gören şeytân düşmanı ondan çekinir ve kaçır. Kul böylece şeytânın fitnesinden kurtulur. Bununla birlikte bismillah zikrini³⁹ de çoğaltmak faydalı olacaktır. Ayrıca şeytânla mücadele edebilmek için dünyalıklara tamahı terk etmek en iyi yardımcıdır. Zira dünya ve içindekiler şeytânın malı, askeri ve tayfasıdır.⁴⁰

Tasavvuf literatüründe zikir, ilgili hadîs-i şerifteki anlatıma benzer bir şekilde düşman saldırısına uğrayan bir topluluğun, kalelerine girip kapıları kapatmaları ve böylece kendilerini düşmandan korumalarına benzetilir. Aynı zamanda zikir, Allah’ın kulunu anmasına vesile olması dolayısıyla en büyük kale olarak görülür.⁴¹ İbnü’l-Cevzî (ö. 597/1201) bu hadisteki teşbihe benzer bir şekilde insanı, dört tarafı düşmanla çevrilmiş ve Allah’ın isimlerini zikretmek sûretiyle düşmandan korunan kale tasviri ile anlatır. Ona göre Allah, Âdem’i yarattığında kalbine *ma’rifet*, *akıl*, *iman* ve *yakîn* koymuştur. Bununla beraber *iblis*, *nefs*, *hevâ* ve *dünya* dörtlüsünü de insana düşman belirlemiştir. İblis âyette de ifade edildiği gibi insana dört taraftan (el-A’râf 7/17) saldıracaktır. Allah Teâla Âdemoğlunun bu dört zayıf yönünü güçlendirmesi için ona *Evvel*, *Âhir*, *Zâhir* ve *Bâtın* isimlerini öğretmiş, ondan bu isimlerle Rabbine sığınmasını istemiştir. Böylece Allah *Evvel* ismiyle kulu ön tarafından koruyup ma’rifetini; *Âhir* ismiyle arka tarafından koruyup aklını; *Zâhir* ismiyle sağ tarafından koruyup imanını; *Bâtın* ismiyle de sol tarafından koruyup yakînini muhafaza edecektir.

36 Müslim, “İman” 74.

37 Gazzâlî, *el-Maksadu’l-esnâ fi Şerh-i esmâi’l-hüsnâ*, thk. Muhammed Osman el-Huş (Kahire: Mektebetü’l-Kur’an, 1984), 67-69.

38 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4/103.

39 Abdulkadir Geylânî istiâzenin önemini anlatırken de kale sembolünü kullanır. Bk. Abdulkadir Geylânî, *el-Gunye*, 1/198, 200.

40 Abdulkadir Geylânî, *el-Gunye*, 1/201.

41 Ebü’l-Leys es-Semerkandî, *Tenbihu’l-ğâfilîn*, 396.

Üst taraf Hakk'ın nazargâhı olması, alt taraf ise secde mahalli olması dola-
yısıyla şeytân düşmanı buralardan saldıramayacaktır.⁴²

Bazı sûfiler nefis terbiyesi açısından oruç ibadeti ile nikâh arasında yakınlıklar görmüş ve her ikisini de kalenin korunaklı yer çağrışımıyla anlatmışlardır. Gazzâlî'ye göre oruç ibadeti, Allah'ın veli kullarını şeytân-
nın şerrinden koruyup kendi emniyeti altına aldığı;⁴³ nikâh ise Allah'ın
düşmanlarının giremediği bir kale gibidir.⁴⁴ Zira kul oruç ibadetiyle nefsin
bir kısım arzu ve isteklerinden uzak durmakta, böylece nefis ve şeytânın
saldırılarından korunmaktadır. Ayrıca bu bakış açısının oluşmasında ra-
mazan ayında şeytânların zincire vurulduğu inancının da etkisi vardır.

Dünyaya karşı tavır almalarıyla öne çıkan sûfiler, dünya telakkileri-
ni ilgili hadisten de ilham alarak yıkılıp fethedilmesi gereken kale tasvi-
riyle dile getirirler. Onlara göre dünya, görünüşü itibarıyla ihtişamlı fakat
gerçekte çürük ve güvenilir bir kale gibidir. İnsanoğlu onun gururu ile
süslenir, süsü ile gururlanır. Bu yüzden de çirkin ve aldatıcı yüzünü bir
tür türlü göremez. Hakîm Tirmizî kalelerin, ihtişamıyla insana güven ve em-
niyet hissi vermesinin kişiyi “sebepleri emniyet unsuru görme” hatasına
sürüklediğini söyler. Kul gaflete düşerek emniyeti, sağlam yapılardan bilir.
Hâlbuki rızkı ve şifayı veren Allah olduğu gibi emniyeti veren de Allah'tır.
Sebeplere değil sebepleri yaratana sığınmadıkça huzur temin edilemez.⁴⁵
Dünyayı kalıcı bir kale gibi görenlerin örneği Şeddâd'dır. İnsanları emrin-
de zorla çalıştırarak altın, gümüş, zeberced, yakut ve incilerle döşenmiş
kale yaptırmış fakat içine girmeden Allah onu ve halkını helak etmiştir.
İbrâhim b. Edhem insanın dünyayı kale gibi görüp aldanişını *muhabbetul-
lah* perspektifiyle şöyle anlatır: “*Sevgilinin buğzettiği şeyi sevmek sevgi-
nin işareti olamaz. Mevlamız dünyayı zemmetti, biz methettik; o dünyaya
buğzetti, biz sevdik; o dünyadan yüz çevirmemizi (zühd) istedi, biz dünyayı
tercih edip ona rağbet ettik. Allah bize dünyanın fani olduğunu bildirdi, biz*

42 İbnu'l-Cevzî, *Bustânu'l-vâ'izîn*, 1/12, 24-25.

43 Gazzâlî, *İhyâ'u ulûmi'd-dîn*, 1/230. Orucun kale olmasıyla ilgili benzer bir anlatım İb-
nü'l-Cevzi'de de bulunmaktadır. İbnu'l-Cevzi orucu ateşten/cehennemden korkanla-
rın sığınması gereken bir kale olarak anlatır. Bk. İbnu'l-Cevzî, *Bustânu'l-vâ'izîn*, 1/229.

44 Nefis ve şeytân ile mücadelenin özellikle nefsânî arzular alanında gerçekleştiği dik-
kate alındığında nikâh büyük bir korunma olmakta, bu sebeple de dinin yarısı olarak
görülmektedir. Gazzâlî, *İhyâ'u ulûmi'd-dîn*, 2/21-27.

45 Hakîm et-Tirmizî, *Edebu'n-nefs*, 87.

ise onu **sağlam kale** olarak gördük.”⁴⁶

Ebü'l-Leys Semerkandî (ö. 373/983) “*Dünya mü'minin zindanı, kâfirin cennetidir*” hadisini şöyle şerh eder: Kul dünya nimetleri ile Allah'ın cennette kendisine vereceği nimetleri mukayese ederek dünya nimetlerini cennet nimetleri karşısında adeta bir hiç olarak görür. İman ve ibadetleriyle ölüme hazır olduğunda, ona, cennet nimetleri gösterilir. Gördüğü cennet nimetlerine ulaşmak arzusuyla dünyayı zindan gibi görür. Kâfir ise dünyayı cennet gibi görür ve öyle yaşar. Sonunda kendisine varacağı yer olan cehennem gösterilince ahireti zindan olur.⁴⁷ Gazzâlî (ö. 505/1111) kâfirler için ölümün saraylardan kabirlere, dünya hayatının aydınlığından mezarların karanlığına, yiyecek ve içecekleri bol bol tüketmekten ağızlarına toprak dolmaya, insanlarla sosyal ilişkiler kurmaktan yalnızlığa sürüklenmek olduğunu ve bu yüzden kabrin onlar için zindan olduğunu ifade eder. Mü'minler için ise ölüm, fani olandan geçiş ve Allah'a kavuşma olduğundan adeta sığınılan bir kaledir.⁴⁸

Hülasa edecek olursak tasavvufî metinlerde karşımıza çıkan kale sembolünün, bazı âyet ve hadîslerde yer alan çağrışımlar ekseninde kullanıldığı görülür. Âyetlerdeki kale ile ilgili kullanımlar ve ortaya çıkan çağrışımlar; hadîs-i şeriflerde kelime-i tevhîdin kaleye benzetilmesi, ibadetlerin imanı koruyan bir kale olarak ifade edilmesi ve ibadethanelerin şeytândan korunulan mekânlar olarak görülmesi ilk dönemlerden itibaren kalenin sembolik bir unsur olarak kullanılmasına zemin hazırlamıştır. Anlaşılan odur ki kale sembolü, cihadı esas kabul eden İslam kültür ve medeniyeti içerisinde oluşmuş, sûfilerin nefisle mücâhedeyi ilke edinen özel yorumlarıyla gelişmiştir. Şimdi sûfilerin kale sembolüyle dile getirdikleri husûsî anlamlara geçebiliriz.

2. Kale Sembolünün Tasavvufî Anlam Dünyası

2.1. İnsana Dair Müstakil Kale Tasvirleri: İçimizdeki Savaş

İnsanla ilgili tasavvufî anlatımların önemli bir kısmında kale ve savaş motifleri yer alır. Allah'ın yeryüzündeki halifesi olarak yaratılan insan, ezeli düşmanı olan şeytân ve onun yardımcısı nefisle mücadele etmek durumundadır. Sûfilerin nazarında en büyük savaş nefis ve şeytânla her daim

46 Beyhakî, *Kitâbu'z-zühd*, 138.

47 Ebü'l-Leys es-Semerkandî, *Tenbîhu'l-ğâfilîn*, 241.

48 Gazzâlî, *İhyâ'u ulûmi'd-dîn*, 4/448.

yürütülen mücâhededir. Bu noktadan bakınca nefis ve ruhtan müteşekkil olan insan, yine nefisle ruhun mücadelesine sahne olmaktadır. Bu savaşta ruh genellikle kalp sarayında bir sultan, şeytân ezeli düşman, nefis ise düşmanla işbirliği yapan içerdeki sahtekâr olarak tavsif edilir. Şeytân, nefsi de kullanarak ruhun sarayını ele geçirmeye çalışmaktadır. Bunun için surlardaki gediklerden içeri sızmanın veya kale kapılarındaki muhafızların gaflet anını yakalamanın peşindedir. Sûflerin bu tür anlatımlarla kaleye ait özelliklerden hareket ederek insanın hakikatine dair tasavvurlarını dile getirdikleri anlaşılmaktadır. Yapılan tasvirlerde insan, bazen beden/vücûd bazen kalp/ruh itibarıyla ele alınır. Çeşitli yönleriyle insanı anlatan kale tasvirlerinden bazılarını metin yapısını kısmen koruyarak şöyle sıralayabiliriz.

Kale sembolünün tasavvufî anlam dünyasına sahip olmasında önemli bir yeri olan Hakîm Tirmizî (ö. 320/932) kalp kalesindeki düzeni tasavvufî kavramlar üzerinden kişileştirme yaparak tasvir eder. Ona göre nefis ile her daim mücadele eden kalp kalesinde *akıl* padişah, *ilm* ve *hilm* ise onun iki veziridir. *Yakîn*, ordu komutanı; *vakâr* ve *sekine* iki askerî komutan; *hayâ*, sır eri; *sabır*, ikna eri; *iffet*, *vakar*, *takva* ve *vera'* hazine görevlileri; *tefekür* ve *tezekkür*, saldırı/hücum erleri; *bağışlama* ve *iyilik*, barış elçileri; *sıdk*, kâdı; *cömertlik*, *yüce gönüllü olmak*, *eli açıklık* ve *ikram* erzak erleri; *hamd*, *zikir*, *sena* ve *şükür* yardımcı erler; *heybet*, *kudret*, *kibr*, *azamet*, *övgü* ve *izzet* muharebe erleri; *tevazu*, *huşu'* ve *hudu'* (*itaat*) yaya erler; *doğruluk*, *ihlas*, *niyet*, *azim* ve *kararlılık* meydan savaşı erleri; *vefa*, mutemed; *adalat*, gardiyan; *ihsan*, sancak taşıyan er; *şevk*, mirlivâ (tuğgeneral); *hikmet*, bilge; *ibadet*, hizmet; *kanaat* ve *rıza* kale içindeki işlerin yöneticisi; *tevekkül*, kalenin müdürü; *zafer*, okçu kuvvet eri; *havf* ve *reca*, şükredici erler; *atılganlık* ve *susmak/sessiz olmak* gözlem erleri; *emir* ve *nehy*, sözleşme ve ahit; *ilham* en büyük komutanın elçisi; *murakabe*, haber eri; *ferah*, *sürûr*, *rahatlama*, *oyun* ve *ibret*, casuslar; *zühd* ve *vera'* muhasebeciler; *tevbe* ise kale girişidir.⁴⁹

Râgıb el-İsfahânî (ö. 420/1030) insanı beden özellikleri bakımından şehir tasviri ile anlatır. Bir şehirde sağlam ve birbirine bağlı binalar, güçlü surlar, planlanmış cadde ve mahalleler, imar edilmiş dükkânlar, yapılmış yollar, akan nehir ve pınarlar, işleyen çarşı ve pazarlar, üretim yapan sanayiler bulunur. Bu şehre işleri çekip çevirmek üzere bir sultan/

49 Hakîm et-Tirmizî, *Gavri'l-umûr*, 42-45.

melik atanmıştır ve sultanın veziri, posta teşkilatı, habercisi, hazinedârı, tercümanı ve kâtibi vardır. Bu şehirde hem iyiler hem de şerliler yaşar. Kale sembolizminde şehir, iç kale ile varoş arasında yer alan ve kaledeki sultanın hâkimiyetinde bulunan bölgeyi ifade eder. Bunun insandaki karşılığı vücuttur. Dolayısıyla şehir daha ziyade beden/vücut olarak tasavvur edilir. Vücûd(un) şehri veya vücûd ülkesi gibi tabirlerle bu mana kastedilir. İsfahânî yaptığı şehir tasvirinin insandaki karşılığını şöyle izah eder: *Şehir* insan vücududur. *Padişah* akıldır ve sarayı kalptir. *Vezir* düşünme kabiliyeti; *posta teşkilatı*, hayal gücü; *haberciler*, hisler (beş duyu organı); *hazinedar*, hafıza; *tercüman*, konuşma kuvvesi; *kâtip*, yazma kuvvesidir. *İşçiler* ise iştah, sindirim, boşaltım, uyuma, beslenme ve hayal kuvveleridir. Şehrin sakinleri ise hayırlı ve şerli kişiler yani güzel ahlak ve kötü ahlaktır. “*Böylece biz, her peygambere insan ve cin şeytânlarını düşman kıldık.*” (el-En’âm 6/112) âyetinde işaret edildiği gibi her insanda akla düşmanlık eden hevâ, şehvet ve hased gibi kötü kuvveler vardır. Şehrin bu şerlileri şehirde fesat çıkarmaktan ve hayırlılara düşmanlık etmekten geri durmazlar. Sultan insanları şâyet Allah’ın siyaseti ile yönetirse Allah’ın yeryüzündeki halifesi olur.⁵⁰

Gazzâlî (ö. 505/1111) kalbi kaleye benzetir, şeytânı ise kalp kalesine girip onu istilâ etmek ve kendi egemenliği altına almak isteyen düşman olarak tasvir eder. Ona göre bu durumda yapılması gereken şey, kalenin kapılarını iyice kapatmak ve her bir kapının arkasında güçlü ve uyanık muhafızlar bulundurmadır. Ancak bundan önce kalenin nerelerinde kapı, menfez ve zayıf noktaları bulunduğunu iyice tespit etmelidir. Çünkü bir tek kapı veya menfezin gözden kaçırılması, bütün savunmanın boşa gitmesine ve düşmanın oradan girip kaleyi istilâ etmesine sebep olabilir. Şeytânın kalp kalesine girmesini sağlayan kapılar ise insanın kötü huyları ve duygularıdır. Gazzâlî bu huyları *gadap*, *şehvet*, *hased*, *hırs*, *tama’*, *dünyalık sevgisi*, *cimrilik*, *acelecilik*, *sû’izan*, *taassup* ve *kin* vb. şeklinde sıralar ve

50 İsfahânî’nin aktardığı bir başka anlatıma göre insan bir yolcudur. Yolculuğun başlangıcı anne karnı, sonu ise ahirettir. Mesafesi yaşam müddeti, durakları seneler, fersahı aylar, milleri günler, adımları nefeslerdir. İnsan bu yolculuğu bineğiyle sürdürür. Yol karanlık olduğunda orayı zalim şer güçleri istila eder. Bu yüzden Allah kullarını korunmak için aklı binek, Kur’an’ı nur, ibadetleri ise kale olarak sunmuştur. Dolayısıyla nefis ve şeytânın şerrinden korunmak isteyen ibadetlere sığınmalıdır. Bk. Râgıb el-İsfahânî, *ez-Zerî’a ilâ mekârimi’s-şerî’a*, nşr. Ebu'l-Yezîd Ebû Zeyd el-Acemî (Kahire: Dâru es-Selâm, 1428/2007), 70.

detaylı açıklamalar yapar.⁵¹ Örneğin gadap aklın gafil avlanmasına sebep olur. Çünkü öfke anında akıl güçsüz kalır ve akıl askeri zayıfladığında şeytân ordusu saldırıya geçer. İnsan öfkelendiğinde şeytân onunla çocuğun topla oynaması gibi oynar. Yine hased ve hırs insanın hakikati görmesini engeller ve şeytân bu durumdan istifade eder. Fazla yemek şehveti güçlendirir, şehvet ise şeytânın silahıdır. Dünya ve mal sevgisi bir hastalık gibi kalbe yerleşir ve onu zayıf düşürür. Cimrilik, insanı infaktan alıkoyduğu için; taassup ve kin tutmak kusur aramaya sevkettiği için; cehalet, şüpheye düşürdüğü için vs bir taraftan kalbi zayıflatırken diğer taraftan şeytâna güç kazandırır. Buna karşılık *halvet*, *susmak*, *gece ibadeti* ve *açlık* ise seyr u sülûk hayatındaki engelleri kaldıran ve kalbi güçlendiren amellerdir.⁵²

İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) *Telbîsü İblîs* adlı eserinde kalbi ve vücûd ülkesini şeytân açısından tasvir eder. Kendisi her ne kadar sûfi olarak bilinmese de eserlerinde tasavvufî konularda yorumlarda bununan İbnü'l-Cevzî'nin bu tasvirini konumuz açısından önemli gördüğümüz için çalışmamıza dâhil ediyoruz. Ona göre kalp, surlarında kapı ve delikleri bulunan bir kaleye benzer. Bu kalede *akıl* iskân etmekte, *melekler* ise oraya gidip gelmektedir. Kalenin kenar mahallesinde ise *hevâ/nefs* ikamet etmekte, *şeytân* da buraya engelsiz girebilmektedir. Kale halkı ile kenar mahalle arasında sürekli bir savaş cereyan etmektedir. Şeytân bu savaşta kale muhafızlarının gaflet anını bekleyen, fırsat bulduğunda surlardaki kapı ve deliklerden içeri sızmayı planlayan bir düşman kuvveti konumundadır. Bu durumda muhafızların kapı ve delikleri bir an bile terk etmemeleri ve gaflete düşmemeleri gerekmektedir. Kalp kalesi, zikir nuruyla ve iman ışığıyla aydınlanmaktadır. Ayrıca kalede her gelip geçeni gösteren bir ayna bulunmaktadır. Şeytân ilk olarak varoş mahallede ateş yakarak ortaya çıkan dumanla kale duvarlarını ve aynayı isletir. Böylece muhafızlara yakalanmadan ve aynada görünmeden içeri girmeyi planlar. Buna karşılık muhafızlar için *tefekür* dumanı dağıtan, *zikir* ise aynayı cilalatan bir güce sahiptir. Muhafızlar bunlarla tebbir almalıdır. Şeytân, hevânın da desteğini alarak türlü oyunlarla sürekli kalp kalesini istila etmeye çalış-

51 Gazzâlî, *İhyâu ulumi'd-din*, 3/32-45. Hacı Bektaş-ı Veli *Makâlât*'ında şeytânın kalp kalesine girebileceği bu tür menfezlere şu yedi muhafızın yerleştirilmesi gerektiğini söyler: *İlim, cömertlik, âr ve hayâ, sabır, perhizkârlık, korku ve edep*. Hacı Bektaş-ı Veli, *Makâlât*, haz. Ali Yılmaz, Mehmet Akkuş, Ali Öztürk (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 85.

52 Gazzâlî, *İhyâu' ulumi'd-din*, 3/32, 75, 77.

maktadır.⁵³

Hacı Bektâş-ı Velî (ö. 669/1271 [?]) *Makâlât-ı Gaybiyye*'de gönü büyük bir şehir sembolüyle anlatır. Ona göre bu şehirde *akıl ve iblis* iki sultan olarak birlikte yaşamaktadır. Akıl, tahtına oturmuştur ve anlama/anlayış da onun yardımcısıdır. Ayrıca akıl sultanının *ilim, perhiz (sakinma), edep, nezâket* ve *iyi ahlâk* olmak üzere beş tane komutanı vardır. *Akıl bu beş komutanın hepsine birden sahip olunca gönle ma'rifetullah yerleşir. Can/ruh, ma'rifetle hayat bulur ve onun sayesinde akıl ile anlaşır. Diğer sultan olan şeytân ise yasaklanmış işlerle uğraşan bir padişah'tır. Yardımcısı nefis, komutanları ise kibir, hased, cimrilik, tamah ve öfkedir. Bu beş komutan insanın dünyadan yüz çevirmesini engeller. Allah'ın yardımı ile güçlenen akıl padişahı, yardımcısı fehmi göndererek şeytân ordusu hakkında bilgi toplar, sabır ve kanaat güçlerini göndererek onları defeder.*⁵⁴

Hacı Bektâş-ı Velî gibi insanı yaratılış tabiatıyla irtibatlı bir şekilde ele alan Yûnus Emre'ye göre (ö. 720/1320 [?]) "Hakk'ın hikmeti ve eşyânın hakikati" perspektifiyle bakıldığında insan dört unsurdan bina edilmiştir. Önce *toprak* ile *su* bir araya gelir. Ardından *hava* gelerek toprak ile suyu terkip eder. Sonra *ateş*, bu terkibi kızdırır ve cisim vücûd bulur. Son olarak cisme *can / ruh* verilir ve Âdem yaratılır. Böylece Âdem, beş unsurdan (*toprak, su, hava, ateş ve can/ruh*) mürekkep bir varlık olur ve Allah'a hamd eder. Bu beş unsurun her birinden Âdem'e dörder vasıf geçmiştir. Allah'ın **nûr** sıfatının tecellisi olan *toprakla* birlikte *sabır, iyi huy, tevekkül ve cömertlik*; **hayat** sıfatının tecellisi olan *su* ile birlikte *safâ, sehâ, lutûf ve visâl*; **heybet** sıfatının tecellisi olan *hava* ile birlikte *kizb, riyâ, acelecilik ve nefes*; **hişm** sıfatının tecellisi olan *ateşle* birlikte *şehvet, kibir, tamah ve hased*; *canla* birlikte *izzet, vahdet, hayâ ve âdâb-ı hâl* insana geçer ve bütün bunlar insanın ahlâkî vasıflarını oluşturur. Toprak ve su ile gelen vasıfların yeri cennet; hava ve ateş ile gelen vasıfların yeri cehennemdir. Can ile gelen vasıflar ise insanı dîdâra mustağrak kılacaktır. Ayrıca Yûnus Emre, toprak ve su ile gelen vasıfları rahmânî askerler; hava ve ateş vasıtasıyla gelen vasıfları ise şeytânî askerler olarak adlandırır ve sayısal ifadelerle detaylı bilgiler de verir.⁵⁵

53 İbnü'l-Cevzî, *Telbîsu iblîs* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1421/2001), 36.

54 Hacı Bektaş Velî, *Makâlât-ı gaybiyye ve Kelimât-ı ayniyye* (Ankara: Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Merkezi Yayınları, 2004), 44-46.

55 Mustafa Tatçı, *Risâletü'n-nushiyye, Tenkitli Metin* (İstanbul: H Yayınları, 2008), 36-37, 115.

Yukarıda tarihsel süreci de dikkate alarak sıraladığımız kale tasvirleri üzerine mukayeseli tahliller yapılabilir. Ancak bu makalenin kapsamı dışında kaldığından bu konuya girmek istemiyoruz. Tasvirlere konumuz itibarıyla baktığımızda sûflerin insana dair bazı hakikatleri anlatırken kalenin şekil özellikleri ve fonksiyonlarından istifade ettikleri, insana dair tasavvurlarını kale tasvirleri üzerinden dile getirdikleri anlaşılmaktadır. Onları bu tür bir anlatıma sevkeden temel sebep anlatılmak istenen hikmetin soyut ve karmaşık olmasıdır. Bu noktada kale sembolü soyut manaların somut işareti olarak kullanılmaktadır.

2.2. İç İçe Yükselen Müstakil Kale Tasvirleri: Mânevî Hayatın Katmanları

Kale sembolü bazı metinlerde iç içe yükselen yapısal özelliği sebebiyle insanın mânevî terakkî sürecini ifade etmede kullanılır. Nitekim ilgili metinler incelendiğinde sûflerin insanı bazen nefis mertebeleri (atvâr), bazen ruh mertebeleri (letâif) bazen de daha genel bir tasnifle nefis, kalp ve ruh itibarıyla somuttan soyuta doğru yükselen katmanlar halinde ele aldıkları ve bu durumu iç içe yükselen katmanlar şeklinde tasavvur ettikleri anlaşılmaktadır.

Sûfler insanı nefis ve ruhtan mürekkep bir varlık olarak görür ve onun her bir yönünü çeşitli katmanlar halinde tasavvur ederler. Tasavvuf literatüründeki nefsin mertebeleri (atvâr) ve ruhun latifelerine (letâif) dair tasnifler de bu minvalde şekillenmiştir. Gerek halleri itibarıyla nefsin, gerekse incelikleri bakımından ruhun girift bir yapıya sahip olması bu hususlara dair tecrübelerin ifade edilmesini zorlaştırmıştır. Bu noktada sembollerden istifade yolunu tercih eden sûfler, insanın katmanlı yapısını ve katmanlar arasındaki seyrini çeşitli sembollerle dile getirmişlerdir. Tercih edilen sembollerden biri olan kale,⁵⁶ sahip olduğu yapısal özellikleri ve fonksiyonları itibarıyla sûflerin zihin dünyalarında geniş çağrışımlar yapmıştır. Birkaç örnek anlatımı şöyle sıralayabiliriz.

İlk dönem sûflerinden Ebü'l-Hüseyin en-Nûrî (ö. 295/908) *Makâmâtü'l-kulûb* adlı eserinde kalp ile kale arasında bir kısım benzerlikler kurarak kalbin yapısını iç içe yükselen kale örneğiyle izah eder. Eserde aktarıldığına göre İbrahîm b. Edhem şöyle demiştir: "Allah mü'minlerin

56 Sûflerin insanın manevi seyrini ifade ederken kullandıkları başka semboller de vardır. Yol, daire, şehir, ülke, zindan çalışmamız sırasında tesadüf ettiğimiz sembollerdendir.

kalbinde iç içe yedi kale yaratmış ve mü'minlere bu kalelere girmelerini emretmiştir. Şeytânı ise bu kalelerin dışına yerleştirmiştir. Şeytân burada mü'minlere seslenip durur ve köpeğin havlaması gibi duvarların arkasından sürekli onlara bağırır: "İbrahîm b. Edhem'in yedili kale tasvirini altın, gümüş vb maddelerle isimlendirerek detaylandıran Nûrî'ye göre **altın**dan yapılan ilk kale *mârifetullah*, **gümüşt**en yapılan ikinci kale *iman*, **safir**den yapılan üçüncü kale *tevekkül*, **demir**den yapılan dördüncü kale *ihlâs*, **bakır**dan yapılan beşinci kale *rıza*, **pirinç**ten yapılan altıncı kale *emir-nehiyelere itaat*, **kerpiç**ten yapılan yedinci kale ise *nefsin edebini yerine getirme* kalesidir. Mü'min, altından inşa edilmiş kale içerisine giren kişi gibidir. Şâyet nefsin edebine riâyet etmezse kerpiç kale yıkılır ve şeytân bu kaleyi ele geçirerek diğer kaleye yönelir. Kul, Allah'ın (cc) emir ve yasaklarına uymadığında pirinçten yapılan kale, Allah'ın hükmüne rıza göstermediğinde bakırdan yapılan kale şeytân tarafından ele geçirilir ve bu durum ilk kalenin ele geçirilmesine kadar devam eder.⁵⁷

Benzer bir anlatımı tercih eden Ebü'l-Leys es-Semerkandî (ö. 373/983) ve Abdulkâdir Geylânî İslam'ı iç içe beş kalesi bulunan bir şehir olarak tasvir ederler. **Altın**dan yapılan birinci kale *yakîn* kalesidir; **gümüşt**en yapılan ikinci kale *ihlas* kalesidir; **demir**den yapılan üçüncü kale *farzları eda* kalesidir; **tuğladan** yapılan dördüncü kale *sünnetleri eda* kalesidir; **kerpiç**ten yapılan beşinci kale ise *edepleri muhafaza* kalesidir. Kalede oturanlar kerpiç kaleyi muhafaza ettikleri sürece düşmanı saldırmaktan vazgeçirirler. Şâyet bu kaleyi yıkılmaya terk ederlerse düşman burayı ele geçirir ve sırasıyla diğer kalelere saldırır. Bu yüzden kul, hem sosyal hayatta hem de ibadetlerinde öncelikle edepleri muhafazaya dikkat etmelidir. Edepleri bıraktığında düşman önce sünnetlere sonra farzlarla, sonra ihlâsa sonra da yakîne saldırır.⁵⁸

Hakîm Tirmizî kalbi iç içe yedi bölümden oluşan bir iç kaleye; kalbi de içinde bulunduran sadrı ise sınırları surlarla başlayan bir şehir kalesine benzetir. Ona göre *sadr* fiillerin kaynağı ve uygulama alanı olarak bir şehir, *akıl* ise şehrin vâlisi/padişahı hükmündedir. Şehrin içinde *akıl* pa-

57 Ahmet Subhi Furat, "Abu'l-Huseyn an-Nuri ve Makamat al-Kulub Adlı Risâlesi", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 7/1-2 (1978), 339-356. Makâmâtü'l-kulûb'un tercümesi için bk. Ebû Hüseyin Nûrî, "Kalplerin Makamları (Makâmâtü'l-kulûb)", *Kalplerin Makamları*, haz. Hacı Bayram Başer (İstanbul: Hayykitap, 2015), 129-131.

58 Ebü'l-Leys es-Semerkandî, *Bustânu'l-ârifîn*, 341. Abdulkadir Geylânî de bu tasnifi kullanmaktadır. Bk. Abdulkâdir Geylânî, *Gunye*, 1/117.

dışahının tahtı, ordu karargâhı, asker kampı v.b. bulunur. *Akıl*, ordusuyla beraber öncelikle *sadrı* korumak durumundadır. *Sadr* alanının iç içe yedi duvarı ve yedi hendeği vardır. Yedi duvar *istiâze*, *zikir*, *istinsâr*, *istigâse*, *mücâhede*, *tevekkül* ve *teslimdir*. Bu duvarlar *şükür*, *rıza*, *sabır*, *ihlas*, *niyet*, *kabul* ve *ikrâr* temelleri üzerine yükselir. Duvarların çeşitli afetlerden zarar görmemesi için *tehlîl*, *tahmîd*, *tekbîr*, *temcîd*, *istislâm*, *tesbîh*, *salavât* ve *istiğfar* ile korunması gerekmektedir. Duvarların arkasında askerlerin düşman saldırılarından korunmak üzere içine girip siper alacakları *zafer*, *zikir*, *avn*, *nusret*, *hidâyet*, *hasbiyet* (sadece Allah'a güvenme) ve *necât* hendekleri yer almaktadır.

*Sadr*dan yani şehir surlarından dışarıda nefis düşmanı yer almaktadır. *Sadr*dan nefse açılan iki *emir* ve *nehiy* kapısı vardır. Bu kapıların iki bekçisi *meşîet* ve *kudrettir*. Üzerlerinde *ceberût* ve *melekût* örtüleri bulunur. Bekçilerin elbiseleri ise *vahdâniyet* ve *ulûhiyet* nurundan üretilen *re'fet*, *lütuf*, *'atf* ve *rahmet* ipliğinden yapılmış, *sultan*, *azamet*, *heybet* ve *kibriyâ* örgüsüyle dokunmuştur.

Şehrin surlarının içerisinde ise çeşitli bölümleriyle kalp yer almaktadır. Kalbin *fu'âd*, *zamîr*, *gılâf*, *kalb*, *şegâf*, *habbe* ve *lübâb* şeklinde isimlendirilen bölümleri vardır. Bu bölümlerin herbirinin bir kapısı, her kapının bir anahtarı vardır. Her kapının üzerinde bir perde, kapılar arasında birer duvar, her duvarın arkasında da birer hendek bulunur. *Fuâd* kapısı, rahmet nurundan; *zamir* kapısı, *re'fet* nurundan; *gılâf* kapısı, *cûd* nurundan; *kalp* kapısı, *mecd* nurundan; *şegâf* kapısı, *'ata* nurundan; *habbe* kapısı, *ulûhiyet* nurundan; *lübâb* kapısı ise *'atf* nurundan yapılmıştır. Bu kapılara ulaşmak için öncelikle *cemâl*, *celâl*, *sultan*, *heybet*, *kudret*, *azâmet*, *hayâ* perdelerini aralamak gerekir. Ardından kapılar *ikrâr*, *tevhîd*, *iman*, *islam*, *ihlas*, *sıdk* ve *ma'rifet* anahtarlarıyla açılır.⁵⁹

59 Hakîm et-Tirmizî, *Gavri'l-umûr*, 29-40.

Hakîm Tirmizî'nin yaptığı kale tasvirini şu şekilde tablo haline getirmek mümkündür.

Hakîm Tirmizî'nin Kale Tasviri	1. Kale	2. Kale	3. Kale	4. Kale	5. Kale	6. Kale	7. Kale
Kapılar	<i>Fu'âd</i>	<i>Zamîr</i>	<i>Gılâf</i>	<i>Kalb</i>	<i>Şegâf</i>	<i>Habbe</i>	<i>Lübâb</i>
Nurlar	<i>Rahmet</i>	<i>Re'fet</i>	<i>Cûd</i>	<i>Mecd</i>	<i>'Ata</i>	<i>Uluhiyyet</i>	<i>'Atf</i>
Anahtarlar	<i>İkrar</i>	<i>Tevhîd</i>	<i>İman</i>	<i>İslam</i>	<i>İhlas</i>	<i>Sıdk</i>	<i>Ma'rifet</i>
Perdeler	<i>Cemâl</i>	<i>Celâl</i>	<i>Sultan</i>	<i>Heybet</i>	<i>Kudret</i>	<i>Azâmet</i>	<i>Hayâ</i>
Duvarlar	<i>İstîâze</i>	<i>Zikir</i>	<i>İstinsâr</i>	<i>İstigâse</i>	<i>Mücâhede</i>	<i>Tevekkül</i>	<i>Teslim</i>
Duvarların Temelleri	<i>Şükür</i>	<i>Rıza</i>	<i>Sabır</i>	<i>İhlas</i>	<i>Niyet</i>	<i>Kabul</i>	<i>İkrar</i>
Duvarların Koruyucuları	<i>Tehlîl</i>	<i>Tahmîd</i>	<i>Tekbîr</i>	<i>Temcîd</i>	<i>İstislâm</i>	<i>Tesbîh</i>	<i>İstiğfar ve salavât</i>
Hendekler	<i>Zafer</i>	<i>Zikir</i>	<i>Avn</i>	<i>Nusret</i>	<i>Hidâyet</i>	<i>Hasbiyet</i>	<i>Necât</i>

Yukarıda sıraladığımız anlatımlarda kalp, kale sembolünün sığınma yeri oluşu, şeytân düşmanına karşı imânî muhafaza etmesi, mü'minin mücâhedesine bağlı olarak sağlam kalması veya yıkılması gibi çağrışımlarıyla tasvir edilmektedir. Ayrıca insanı gerek ruh gerekse nefis yönüyle çeşitli katmanlar halinde tasavvur eden sûflerin, insanın bu yönüyle kalenin iç içe yükselen yapısı arasında bağlar kurdukları ve bu münasebeti ortaya koyan çeşitli eserler kaleme aldıkları görülmektedir. Ömer b. Ali el-İspirî'nin (ö. 1202/1788) *Husûnü'l-metâlib*'i ve Muhammed Sâdık'ın (ö. 1209/1794) *Risâle-i Mahbûb*'u bu eserlerdendir. Tasavvufta insanların meşrep ve mizaçları dikkate alınarak uygulanan ve oldukça uzun-yorucu bir süreç olan seyr u sülûk eğitimi, bu eserlerde yapılan kale tasvirleri ile daha somut ve anlaşılır bir hale getirilerek zihinlere yaklaştırılır.

Husûnü'l-metâlib'de seyr u sülûk eğitimi *husûn* (kaleler), *metâlib* (hedefler), *mefâtih* (anahtarlar), *akabe* (engel) kavramları üzerinden sembolik bir dil oluşturularak iç içe yükselen altı kale tasviriyle ele alınır. Risâlenin muhtevası göz önünde bulundurulduğunda *husûn* ile tasavvuf literatüründeki letâif-i sitte; *metâlib* ile makamlar; *mefâtih* ile makamla-

rı elde edebilmek için yapılması gereken riyâzet ve mücâhede; *akabe* ile sâliki engelleyen ve helâk eden unsurların (mühlikât) sembolize edildiği anlaşılır.

Risâlenin başında kale tasvirini letâifi kapsayacak şekilde yaptığını ifade eden İspirî, “*kalp, ruh, sır, hafî, ahfâ ve latîfe-i nefis*”ten oluşan letâif-i sittenin her birini bir kale (husûn) olarak tasvir eder. Her bir kalede yer alan makamları (metâlib) *iman, tevbe, rızâ, ilm-i ledünnî, mârifet-i hâssa ve müşâhede-i mahsûsa* şeklinde sıralar ve bu sıralamayı Allah Teâlâ'nın *Hâdî, Gaffâr, Settâr, Allâm, Râdî ve Kâdir* isimlerinden ilham alarak oluşturduğunu söyler. Sâlik için her kalenin tek bir kapısı ve sadece o kapıyı açan tek bir anahtarı bulunmaktadır. Bu anahtarlar (mefâtîh); “*ikrâr, tevbe, ibadet, zikir, terk-i mâsivâ ve mahza meşîyyet*”tir. Müşâhede mertebesine ulaşmak isteyen sâlik, birinci kaleden başlayıp her kalenin kapısını husûsî anahtarıyla açarak devam etmek durumundadır. Yolculuk sırasında her kalenin çeşitli engelleri (akabe) bulunmaktadır. Bu engelleri aşamayan sâlik, hangi makamda olursa olsun birinci makama düşme tehlikesiyle karşı karşıyadır.⁶⁰

Risâle-i Mahbûb'da ise emmâre, levvâme, mülhime ve mutmainneden oluşan nefsin mertebeleri kalelere, bu mertebelerde olanlar da kale içinde yaşayan şehir halkına benzetilir.⁶¹ Eserde “ölmeden önce ölme” sırrına vakıf olmak ve gizli şirkten kurtulmak arzusuyla yola çıkan bir seyyâhın (dervişin) fenâ mertebesine yolculuğu anlatılır. Bu seyahat esnasında karşılaşılan her bir şehir halkının sahip oldukları özellikler detaylıca belirtilenerek nefsin mertebelere göre özellikleri izah edilir. Seyyâh, emmâre kalesindedir. Bu kalede şehvet, öfke ve her türlü ahlaksızlık hâkimdir. Burada yaşayanlar ilmiyle amel etmeyen kimselerdir. Bu kalenin padişahı akl-ı me'âş, veziri beş duyu ve vehim, kethüdası vesvesedir. Halk, şeytâna tabi olmuştur ve akl-ı me'âş da onunla iyi geçinmek durumundadır. İlmiyle amel edenlerin bu kaleden göç ederek şehrin ortasında yükselen levvâme kalesine sığındıklarını öğrenir ve oraya gider. Levvâme kalesinin kapısında “Kim günahlarından tevbe ederse hiç günah işlememiş gibidir”⁶² hadîs-i şerîfi yazılıdır. Buranın halkı, günaha düşse de hemen pişman olup

60 Detaylı bilgi için bk. Ömer b. Ali el-İspirî, *Ruhun Kaleleri Husûnü'l-metâlib*, haz. Osman Nuri Karadayı (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2018).

61 Detaylı bilgi için bk. Muhammed Sadık, *Risâle-i mahbub, Nefsin Şehirleri*, haz. Yusuf Turan Günaydın (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2013), 71-102.

62 İbn Mace, “Zühhd” 30.

tevbe ederlerden oluşmaktadır. Bu kalenin padişahı akl-ı me'aş, veziri ki-bir, kethüdası ise ikiyüzlülük ve şöhrettir. Aradığını bulamayıp özü-sözü bir olan bir şahıstan mülhime kalesini öğrenir ve oraya gider. Bu kalenin kapısında "En faziletli zikir Lâ ilâhe illallah'tır"⁶³ yazılıdır. Bu kalenin padişahı akl-ı me'ad, veziri sultan-ı aşktır. Halkı oldukça iyi huylu ve cömerttir. Mülhime kalesinin *mukallitler mahallesi*, *mücahitler mahallesi*, *murakıplar mahallesi* ve *fenâ mahallesinden* oluşan dört mahallesi vardır. Ayrıca dileyenlere yol gösteren Hidâyet isimli bir hizmetçisi de bulunmaktadır. Ondand gizli şirkten ve gönül hastalığından kurtulmak için merhem yapacak bir bilgenin olup olmadığını sorar. O da mukallitler mahallesinden çıkıp mücahitler mahallesine gitmesini söyler. Mücahitler mahallesini, ardından murakıplar mahallesini bu mahallelerde bir müddet kalıp gereklerini yerine getirdikten sonra geçerek fenâ mahallesine ulaşır. Fenâ mahallesinin üç tabakası vardır: fenâ-ı ef'al, fenâ-ı zat, fenâ-ı sıfat. Neticede fenâ-ı sıfat tabakasına ulaşan seyyâh, bütün fiil, zat ve sıfatlarından fânî olarak "ölmeden önce ölünüz"⁶⁴ sırrını elde etmiş olur. Gizli şirkten ve benlik duygusundan kurtulup gönlünde "ey mutmain olmuş nefis" (el-Fecr, 89/28) seslerini duyar ve vahdete ererek mutmainne kalesine ulaşır.⁶⁵ Mülhime kalesinde yer alan mahalleler de dikkate alındığında yedi nefis mertebesinin (atvâr-ı seb'a) iç içe yükselen kalelere benzetildiği anlaşılır.

Bu iki risalede lafızlar farklılaşsa da kale, insanın hakikat yolculuğunda geçmesi gereken merhalelerin sembolik ifadesi olarak kullanılmaktadır. Seyr u *sülûk eğitiminde takip edilen ruhânî ve nefsânî tarik farklılığına bağlı olarak Husûnül'-metâlib'*de ruhun mertebeleri, *Risâle-i Mahbûb'*da ise nefsin mertebeleri esas alınarak yapılan kale tasvirlerinde, kalenin iç içe yükselen yapısı temel çağrışım unsurudur. Yukarıda verdiğimiz İbrâhim b. Edhem, Ebü'l-Hüseyn en-Nûrî ve Hakîm Tirmizî'ye ait müstakil kale tasviri örneklerini de dikkate aldığımızda tasavvuf literatüründe kale sembolünün insanı ve insanın mânevî terakki sürecini ifade edecek şekilde kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Müstakil kale tasvirleri olarak görebileceğimiz bu örnek metinle-

63 Aclûnî, *Keşfu'l-hafâ ve Müzîlü'l-ilbâs amme's-tehere mine'l-ehâdîsî 'alâ elsineti'n-nâs* (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1985), 1/172.

64 Aclûnî, *Keşfu'l-hafâ*, 2:384.

65 Muhammed Sadık, *Risâle-i mahbub, Nefsin Şehirleri*, 71-102.

rin dışında bazı hikâyelerde de kale sembolü kullanılmaktadır. Burada bu hikâyelerden hûş-rübâ (akılçelen) diğer bir adıyla zâtü's-suver kalesi (süslü, resimli kale) hikâyesini örnek metin olarak ele almak istiyoruz.

2.3. Hûş-rübâ Kalesi Hikâyesinde Üç Şehzâdenin Vuslata Yolculuğu: Terk-i Mâsivâ

Bazı sûffilerin insanın hakikat yolculuğunu aşk ve aşka dair literatür üzerinden anlattığı bilinmektedir. Şems-i Tebrîzî (ö. 645/1247 [?]), Mevlânâ (ö. 672/1273) ve Şeyh Galib (ö. 1213/1799) insanın hakikat arayışını zâtü's-suver adı verilen kaleye yolculuk ekseninde işlerler. Şems'in *Makâlât*'ında yer alan Hûş-rübâ, bir diğer adıyla zâtü's-suver kalesi hikâyesi, bazı farklılıklarla *Mesnevî*'de de işlenir. Şeyh Galib ise *Hüsn ü Aşk* adlı eserini neredeyse tamamen zâtü's-suver kalesine yolculuğa hasretmiştir. *Makâlât* ve *Mesnevî*'de detaylı bir şekilde anlatılan hikâyeyi konumuzla doğrudan ilgili olmayan kısımları dışarıda bırakarak kısaca şöyle özetleyebiliriz.

Şems'in *Makâlât*'ında hikâye şöyle geçmektedir. Bir padişahın üç şehzâdesi önemli bir iş için yolculuğa çıkmak isterler. Babalarından izin istediklerinde babaları onları izin verir ve "falan kaleye" sakın gitmeyin diye tembih eder. Yasaklanan şey şehzâdelerin dikkatini çeker ve o kaleye giderler. Kalede pâdişâhın kızının resmini görüp âşık olurlar ve gidip padişahın isterler. Pâdişâhın kızını bu şekilde isteyenler çok olmuştur ve pâdişâh, kızına ait nişâneyi getirmeyenlerin başını kesip bir hendeğe doldurmuştur. Hendeği göstererek eğer nişâne getirmezlerse onların da başını koparacağını söyler. Büyük ve ortanca şehzâde nişâneyi getiremez ve öldürülürler. Küçük şehzâde nişâneyi bulmak için çok çaba gösterir. Ona kızın dadısı yardımcı olur ve altından içi boş bir öküz heykeli yapmasını söyler. Şehzâde heykeli yapar ve içine girer. Dadı onu köşke sokar. Böylece nişâneyi elde eden şehzâde padişaha sunarak kızı alır. Nişâne kızın başörtüsü veya yüzörtüsü / peçe ve yüzüğüdür. Şems hikâyeyi, anlatılanların âyet ve hadîslerde geniş şerhleri olduğunu ifade ederek bitirir.⁶⁶

Bu hikâye farklı bir versiyonla *Mesnevî*'de şöyle geçmektedir: Bir pâdişâhın akıllı, hisli ve ferâsetli üç oğlu vardır. Her biri çok yetenekli olan bu şehzâdeler babalarının idaresi altındaki memleketin şehir ve kaleleri-

66 Şems-i Tebrîzî, *Makâlât*, çev. Mehmet Nuri Gençosman (İstanbul: Ataç yayınları, 2007), 394-395, 414.

ni gezmek, iyi idare edilip edilmediğini görmek ve bir düzensizlik varsa yoluna koymak için yolculuğa çıkmaya karar verirler. Babalarının huzurunda toplanır, izin alır ve yola koyulurlar. Padişah şehzâdelere “Gönlünüz hangi şehri, hangi kaleyi görmek isterse dilediğiniz gibi endişe duymadan gezin. Ancak hûş-rübâ adlı kaleye girmeyin. Çünkü o kale, keder ve belâ kalesidir, tehlikelerle doludur. Bu kalenin her tarafı resimlerle süslenmiştir. O resim ve süslere bakmayın. Sonra belâyâ düşersiniz. Aklınızı başınıza alın ve tehlikeden uzak durun.” der. Şehzâdeler babalarının bu tembihine uyacaklarına dair söz verirler; ancak “inşallah” demeyi unuturlar. Yola çıkan şehzâdelerin akli hep o kalede kalır. Babaları demeseydi belki akıllarına hiç gelmeyecekti; ancak Hz. Âdem ve Hz. Havvâ örneğinde olduğu gibi yasaklanan şey dikkatlerini çeker ve kaleye gitmeye karar verirler. Şehzâdeler kaleye girince resim ve süslere bakıp hayran kalır, duvardaki Çin pâdişâhının kızının resmini görüp ona meftûn olurlar. Gönül gözü açık bir şeyh, resmin Çin pâdişâhının kızına ait olduğunu ve bu kızın sarayda kimsenin ulaşamayacağı bir şekilde korunduğunu söyler. Ardından şehzâdeler, tahtını terk eden İbrâhim b. Edhem misâli saltanatlarını arkada bırakarak Çin memleketine gitmek üzere yola koyulurlar.

Yaşadığı aşkla aklı başından giden büyük şehzâde, artık daha fazla tahammül edemez; bir an önce saraya girmeye karar verir. Diğer kardeşler acele etmemesi hususunda onu uyarıp sabra davet ederler. Ancak büyük şehzâde kardeşlerinin öğütlerine kulak asmaz ve Çin pâdişâhının sarayına girer. Padişah huzura varan şehzâdeye cömertçe ikramda bulunur. Pâdişâhın lüfûflarıyla gam ve kederi dağılan şehzâde benliğinden sıyrılır ve kötü huylarından kurtulur. Fakat içindeki aşk hastalığını iyileştirip vuslata eremeden ömrü biter ve ölür. Küçük şehzâde, hasta olduğu için cenazeye katılamaz. Cenazeye katılan ortanca şehzâdeye padişah yakınlık gösterir ve “sen vefat eden ağabeyinden bize bir yadigârsın” deyip onun gönlünü alır. İçindeki aşk ateşiyle gözyaşları döken şehzâde, pâdişâhın ilgisi ve okşayıcı sözleri ile adeta yeniden canlanır. Padişahın aldığı mânevî bir feyze varlığa bakışı değişir; gizli sırlara vâkıf olur. Zamanla içinde istiğna duygusu belirir ve padişaha teşekkür etmek yerine “ben de bir padişah, şehzâde değil miyim? Neden bu pâdişâhın emrine girdim?” diye düşünerek benlik duygusuna kapılır. Bir müddet (bir yıl) sonra o da vuslatı elde edemeden vefat eder. Şehzâdelerden en hisli ve kabiliyetli olan küçük şehzâde ise mânâ ve hakîkati tam olarak elde eder. Çin pâdişâhının

kızını da, Çin'i de, hilâfeti de tamamıyla elde eder.⁶⁷

Mesnevî şerhlerini dikkate aldığımızda hikâyede yer alan sembolik unsurlar şöyle anlaşılmıştır: Konuk (ö. 1938) padişahı, rûh-i Muhammedî; zâtü's-suver kalesini "sıfat ve esma-i ilâhîyyenin mezâhirini hâvî olan dünya";⁶⁸ üç şehzâdeyi tarîk-i ahyâr, tarîk-i ebrâr ve tarîk-i şuttâr üzere sülûk eden sâlikler şeklinde şerh eder. Ona göre ahyâr ve ebrâr tarîki halkı Hak'tan ayrı, şuttâr tarîki ise halk ile Hakk'ı bir görür.⁶⁹ Ahyâr tarîkinde olanlar ibadette müstağrak olarak kalp mertebesine; ebrâr tarîkinde olanlar riyâzet ve mücâhede ile akıl mertebesine; şuttâr tarîkinde olanlar ise aşk ile meşgul olup ruh mertebesine ulaşırlar.⁷⁰

Gölpınarlı (ö. 1982), Hûş-rübâ kalesini, varlığın mertebelerine (hazarât-ı hams) dikkat çekerek misâl âlemi olarak şerh eder. Ayrıca ona göre bu hikâyedeki bazı anlatımlara masallarda rastlamak mümkündür. Nitekim masallarda Çin, Hind ve Yemen uzak diyarlar olarak yer alır. Ayrıca yine masallarda bir gencin güzel bir kıza âşık olması, aşkını elde edebilmek için çeşitli sıkıntılara katlanması, bazen kavuşması bazen de kavuşamaması sıklıkla işlenir. Pek çok açıdan bu hikâyeye halk masallarıyla benzerlikler içermektedir. Ancak aslen Mevlânâ "Cennette bir çarşı vardır. Ancak orada ne alış, ne de satış yapılır. Sadece erkek ve kadın sûretleri vardır. Erkek bunlardan bir sûret arzu ederse o sûrete girer."⁷¹ hadîsinde anlatılan cenneti tasvir etmektedir.⁷²

Şefik Can'a (ö. 2005) göre bu hikâyede insan ruhunun, ruh âleminin bu dünyaya inişi ve başından geçen maceraları temsilî mahiyette ifade edilmektedir. Padişah akl-ı küll / Cenâb-ı Hakk'ı; üç şehzâde, insanın üç melekesi olan nefs, akıl ve ruhu temsil etmektedir.⁷³ Birinci şehzâde ilâhî aşkın dalgasına kapılarak fenâ (yokluk) mertebesine ulaşmış, fakat

67 Can, *Konularına Göre Açıklamalı Mesnevi Tercümesi*, 5-6/591-612.

68 Konuk zâtü's-suver kalesini yine *Mesnevî*'de geçen kal'a-yı memnû'a ifadesiyle de şerh eder. Bu durumda zâtü's-suver kalesi Hz. Âdem ve Hz. Havvâ'ya yasaklanan ağacı (şecere-i mel'ûne) sembolize eder. Bk. Mevlânâ Celâleddin Rûmî, *Mesnevî-i Şerif Şerhi*, 12/563.

69 Mevlânâ Celâleddin Rûmî, *Mesnevî-i Şerif Şerhi*, 12/522-523. 4/195-196.

70 Mevlânâ Celâleddin Rûmî, *Mesnevî-i Şerif Şerhi*, 12/522-523.

71 Tirmizî, "Cennet" 15.

72 Abdülbaki Gölpınarlı, *Mesnevi Tercüme ve Şerhi* (İstanbul: İnkılap Yayınevi, 1985), 6/558-570.

73 Can, *Konularına Göre Açıklamalı Mesnevi Tercümesi*, 5-6/591.

o mertebeden bekâ (Hakk'ın varlığı ile var oluş) mertebesine yükselememiştir. İkinci şehzâde, mürşîdin feyzini kendinden bilip benliğe kapılmıştır. Üçüncü şehzâde ise pâdişâhın huzuruna çıkmadan onu bulmuş, mânâ ve hakîkati elde etmiştir.⁷⁴

Hikâyede iki kale ve iki padişah yer almaktadır. Kanaatimizce şehzâdelerin babası olan padişah peygamberi, Çin ülkesinin padişahı ise Cenâb-ı Hakk'ı; ilk kale insan özelinde dünyayı diğeri cenneti temsil edebilir. İki kaleye birden mâsivâ diyebiliriz. Üç şehzâde ise insanın nefis, akıl ve ruh seviyelerindeki hakîkate yolculuğunu ifade eder. Şehzâdeler önce babalarının yasakladığı kaleye giderler ve buradaki Çin padişahının kızının da resmi bulunan süslere hayran olurlar. Bu kale dünyayı, kız resmi ise beşerî ve mecâzî aşkı simgelemektedir. Kızın gerçekte nerede olduğunu araştırdıklarında gönül gözü açık olan birinden Çin ülkesinde padişahın sarayında olduğunu öğrenir ve oraya gitmeye karar veririler. Bu saray cenneti, padişahın kızı ise hurileri temsil eder. Üçüncü şehzâde, saraya gitmeyerek Mutlak Cemâl'i gönül dünyasında aramış, bir başka ifadeyle sûretten mânâyâ yönelmiş, hakîkati bu şekilde elde etmiştir. Ayrıca Mevlânâ'nın, üç şehzâde hikâyesini sabır erdemi üzerinden temellendirdiği ifadelerinden anlaşılmaktadır. Diğer şehzâdeler sabredemeyip kaleye giderken, küçük şehzâde aşkın ateşiyle yanmaya tahammül gösterip kaleye gitmez ve vuslatı ancak bu yolla elde eder. Dolayısıyla Mevlânâ'nın bu hikâyesinde kalenin cennet de dâhil olmak üzere bütün bir mâsivâyı sembolize ettiğini, hakikat yolculuğunun mâsivâyı terk ederek gerçekleşmesi gerektiğini ifade eder.

Şems'in anlatımında Mevlânâ'nın hikâye kurgusundan farklı olarak üçüncü şehzâdenin vuslatı elde ediş yöntemi dikkati çekmektedir. Mevlânâ'nın hikâyesinde üçüncü şehzâde kaleye gitmeyip gönül dünyasına yönelerek vuslatı elde etmektedir. Şems'te ise üçüncü şehzâde, altın heykelin içerisine girerek amacına ulaşır. Bu durumu benliğinden geçip başka bir benliğe bürünmek şeklinde anlamak mümkündür. Zira tasavvufta insanın nefsânî hazlarını içeren bedensel yapısı bir yönüyle hakîkate ermek için engel olarak görülür. Bu yüzden nefsin kontrol altına alarak ve benliğinden geçerek başka bir kimlik ve hüviyete kavuşması gerekmektedir. "Ölmeden evvel ölme" ilkesi de bu değişimi ifade eder. Üçüncü şehzâdenin altın heykel içerisine girmesi, nefis ve benlik kayıtlarından kurtularak bu

74 Can, *Konularına Göre Açıklamalı Mesnevi Tercümesi*, 5-6/611-612.

ilkeyi gerçekleştirmesinin ifadesi sayılabilir.

Benzer bir sembolik anlatımın takip edildiği bir başka metin ise Şeyh Galib'in *Hüsn ü Aşk* adlı eseridir. Bu eserde anlatıldığına göre, Benî Mahabbet kabilesinde Hüsn ve Aşk isimleri verilen iki çocuk dünyaya gelir. Kabilenin büyükleri onları nişanlar. Beraber büyürler, aynı mektebe giderler, hocaları Mollâ-yı Cünûn'dur. Birbirlerine iyice bağlanırlar. Nüzhetgeh-i Ma'nâ bahçesine gider, bahçenin sahibi yaşlı bir adam olan Sühan'la buluşurlar. Mahallî kadı Hayret, onların buluşmasını engellemeye çalışır. Fakat Hüsn'ün dadısı İsmet ve Aşk'ın lalası Gayret, onlara yardım etmeye çalışırlar. Aşk, Hüsn ile evlenmek istediğinde kabilesi onunla alay eder ve Kalp diyarına gidip tılsımı getirmesi gerektiğini söyler. Fakat kalp diyarının yolu çok tehlikelidir. Her şeyi göze alan Aşk, Gayret'le yola çıkar. Yolda dev, ejderha, vahşi hayvanlar, gulyabani, soğuk kış, ateş deryası gibi türlü belalarla mücadele ederler. Her sıkıntıya düştüklerinde Sühan yardım eder ve yol gösterir. (1) Ayrılık denizini hatırlatan karanlık kuyuya düşer ve devle karşılaşır. Bu kuyudan Sühan'ın uzattığı üzerinde ism-i âzam yazan iple kurtulur. (2) Sonra soğuk ve uzun kış gecesiyle mücadele eder. Güneşin doğmasıyla kurtulur. (3) Ardından ateş ve kocakarı (cadı) ile mücadele eder. Cadı, Aşk'ı korkutmak için asar. Buradan Hüsn'ü anması ve Sühan'ın yardımı ile kurtulur. Hüsn, Aşk'a kılıç ve at göndermiştir. (4) Yolu hızla kat etmeye başlayan Aşk gam çölüne düşer. Bu çölde vahşi hayvanlarla mücadele eder. Kılıç burada işe yarar. (5) Sonra karşılarına ateş denizi çıkar. Ateş denizinden de ata binerek kurtulur. Ateş, sabrı sebebiyle Aşk'ın güzelliğini artırır. (6) Sonra güzelliklerle dolu Çin sahiline varır ve pâdişâhın kızı Hûş-rübâ ile karşılaşır. Papağan kıyafetinde görünen Sühan ona âşık olmaması konusunda Aşk'ı uyarır. Fakat Hüsn'e benzediği için Aşk aldanır ve gönül verir. Hûş-rübâ Aşk'ın ah kılıcını alarak kaybolur. Gam ve kedere düşen Aşk'a Sühan bu sefer Sülün kıyafetiyle görünür. Onu teselli eder ve Hûş-rübâ'nın tekrar geleceğini ama ona aldanmaması gerektiğini hatırlatır. (7) Hûş-rübâ tekrar geldiğinde onu zatu's-suver kalesine davet eder. Aşk yine aldanarak kaleye gider. Kaleye girince Hûş-rübâ kaybolur. Kale süs, resim ve putlarla doludur. Çin pâdişâhının kızının resmi de vardır. Hata ettiğini anlayan Aşk, Allah'a yalvarır ve niyazda bulunur. Doktor sûretinde gelen Sühan kimyayı elde edebilmesi için kaleyi yakmasını tavsiye eder. Aşk'ın kaleyi yakmasıyla kale ve bütün resimleri yok olur. Aşk henüz tılsımı elde edebilmiş değildir. Son olarak tabip kıyafetinde gelen Sühan, Aşk'a, Hüsn'ün kral olduğu Kalp kalesine gitmesini

emreder. Kalp kalesine ulaşan Aşk, bu kalenin zâtü's-suver kalesi gibi, fakat hakikî olduğunu görür. Ayrıca orada eski hoca ve dadılarının hepsini görür. Sühan ona orada hiçbir korku ve tehlikenin olmadığını, canavarları öldürenin, bülbül ve doktorun kendisi olduğunu söyler ve onu Hüsn ile vahdete davet eder. Aşk tılsımı/kimyayı o zaman çözer; "Aşk Hüsn'dür, Hüsn'de Aşk."⁷⁵

Mevlânâ ve Şems'e ait hikâyelerde üç şehzâde yer alır ve sadece küçük şehzâde vuslatı elde eder. Mevlânâ'nın hikâyesinde kaleye gitmeyecek, Şems'in hikâyesinde ise bir nevi değişim geçirerek Hakk'a vâsıl olan şehzâde, Şeyh Galib'in hikâyesinde kaleyi yakarak vuslatı elde eder. Her ne kadar Mevlânâ'nın üçüncü şehzâde hikâyesinin tamamlanmadığı ifade edilse de metinler arasındaki muhteva benzerliği ve ortak çağrışımlar dikkate alındığında tamamlandığı kabul edilebilir. Şehzâdenin kaleye gitmemesi, Şems'in hikâyesindeki altın heykele girerek farklı bir kimliğe bürünmesi, Şeyh Galib'in hikâyesinde ise Sühan'ın tavsiyesi ile zâtü's-suver kalesini yakması ve vuslatını sağlayacak kimyâyı bu şekilde elde etmesi motiflerinin farklı bir versiyonudur. Her bir motif temelde mâsivânın terki anlamına gelmektedir.

Kanaatimizce Şeyh Galib *Hüsn ü Aşk*'i "şâyet üçüncü şehzâde de kaleye gitseydi vuslatı nasıl elde edebilirdi?" sorusundan hareketle kurgulamıştır. Eserini Mevlânâ'dan aldığı feyzle yazdığını ifade etmesi⁷⁶ bu kanaati güçlendirmektedir. Buna göre soru şu şekilde cevap bulmaktadır: Şâyet kaleye gittiyse yani sâlik mâsivâ ile iştigal etti ise bu durumun vuslata engel olmaması için kalenin yakılması şarttır. Yakılmadığı sürece vuslata hep engel olacaktır. Bu halin tasavvuftaki karşılığı terk-i mâsivâdır. Muhabbetin önündeki en önemli engel olan mâsivâ âyette işâret edildiği üzere (Âl-i İmran 3/14) sırasıyla kadın, evlât, altın ve gümüş, yetmişmiş atlar (binek, araba), en'âm (ticarî metalar) ve ekinler (arazi, arsa, emlak) şeklinde sıralanabilir. Bununla beraber aşk ve cezbe geleneğinde, cennet de mâsivâdan kabul edilir. Âşık sadece Allah'ı ve onun rızasını temenni eder ve onunla vuslatı arzular. Cemâl'siz cenneti zindan gören anlayışa göre "Yûnus eger dervîşisen terk eyle külli dünyâyı / Dünyâ eger Uçmâğı-

75 Hikâyenin özetlenmesinde Orhan Okay ve Hüseyin Atay'ın hazırladığı çalışmadan istifade edilmiştir. Bk. Şeyh Galib, *Hüsn ü Aşk*, haz. Orhan Okay, Hüseyin Ayan (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1975).

76 Şeyh Galib, *Hüsn ü Aşk*, 350.

sa dervişlere zindân olur”⁷⁷ mısralarında dile getirildiği gibi cennetten de geçmek gerekir. Aşk, kaleyi yakarak bütün bunların vuslata engel olmasından kurtulmuş, kimyâyı da o zaman anlamıştır. Bu durum aslında “Sen çıkınca aradan kalır seni Yaradan” hikmetinin bir tezâhürüdür.

Üzerinde durulması gereken bir husus da Hûş-rûba’dır. Hûş-rûba, hikâyede kanaatimizce mecâzî aşkı sembolize etmektedir. Bunu Aşk’ın Çin sahilinde karşılaştığı Hûş-rûba’ya aldanmasından sonra Allah’a niyaz ederken kullandığı “Gel kılma mecâzıma mücâzât / Kim bu söz içindi istiârât”⁷⁸ ifadelerinden anlıyoruz. Sühan’ın uyarısına rağmen sırf Hüsn’e benzediği için Aşk’ın ona gönül vermesi, sonunda vazgeçmek kaydıyla mecâzî aşkın, ilahî aşk yolunda bir köprü olabileceğine işâret eder. Nitekim Aşk, Hûş-rûba’nın davetini kabul ederek zatü’s-suver kalesine ulaşmış, içerisinde Hûş-rûba’nın da resmi bulunan bu kaleyi yakarak vuslatı elde edebilmiştir. Tasavvufta mecâzî aşk, ilâhî aşka sevk etmesi dolayısıyla hoş karşılanmış, hatta gerekli görülmüştür.

Hülâsa, her üç hikâyede de kale sembolünün genel olarak mâsivâyı, özelde ise beşerî ve mecâzî aşkı sembolize edecek şekilde kullanıldığını söyleyebiliriz. Zâtü’s-suver kalesi, öze ait sûretlerin, mânâyâ dair şekillerin sembolüdür. Vuslat ise sûretten öze, şekilden mânâyâ, sahte olandan hakiki olana ulaşmaktır. Hikâyede anlatılmak istenen de hakiki olana yönelmek üzere fânî olandan vazgeçştir. Elbette ki bu vazgeçiş her insan için aynı seviyede olmayacaktır. Hikâyedeki üç şehzâdenin insanın hakîkate yönelişinin nefis, kalp ve ruh seviyelerini temsil ettiği anlaşılmaktadır. Şimdi bu tespiti parça metinler üzerinden test edebiliriz.

2.4. Üç Kale ve Üç Sultan: İnsanda Mânevî Terakkî

Tasavvuf literatüründe müstakil kale tasvirleri ve kale ile ilgili hikâyelerin dışında çok daha geniş bir yekûn tutan parça metinler bulunmaktadır. Kaleyi sûfilerin zihin dünyasında ortak bir sembol olarak kabul edersek bu parça metinlerde de ortak bir hakîkatin dile getirilmiş olabileceğini düşünebiliriz. Bu sebeple parça metin ya da mısralar zâhirî ve bâtinî yönleriyle bir bütün olarak ele alındığında, sûfinin anlatmak istediği mânâ konusunda anlaşılabilir bir zemin ortaya çıkabilir. Kale ortak sembolü etrafında şekillenen her bir metin, aslında sûfinin anlatmak iste-

77 Tatçı, *Yûnus Emre Dîvânı*, 118.

78 Şeyh Galib, *Hüsn ü Aşk*, 304.

diği ortak hakîkatin farklı bir yönüne işâret edip bütünün bir parçası olur. Parçaların bir araya getirilmesiyle kale sembolünün arkasına inşa edilen anlam dünyası belirebilir.

Tasavvuf literatüründeki bütün parça metinlerin bir araya getirilmesi bu makale kapsamında mümkün olmadığından Gazzâlî, Ahmed Yesevî (ö. 562/1166), Mevlânâ ve Yûnus Emre'nin eserlerinde yer alan örnek parça metinler üzerinden konuyu işlemek istiyoruz. İlgili metinler dikkate alındığında kale sembolünün kullanım alanlarını temelde üç alana hasretmek mümkündür: Nefs / şeytân, kalp / akıl ve ruh / aşk. Üç şehzâdenin temsil ettiği anlamlar olan bu üç konu, insanın ontolojik ve epistemolojik hüviyetini ifade eder. Bu özellikleri itibarıyla insan, iç içe yükselen üç katman / kale şeklinde tasavvur edilir. Birinci kale, nefis kalesidir ve bu kalenin hâkim gücü, bir diğer ifadeyle sultanı şeytândır. İkinci kale, kalp kalesidir ve sultanı akıldır. Üçüncü kale ise ruh kalesidir -gönül kalesi şeklinde de ifade edilir- ve sultanı ise aşktır. Bir bakıma kale, insanın bedenlen yaratılışından Hakk'a vuslatına kadarki terakkî sürecini anlatan bir sembol olur. İnsan bu kalelerin birinden diğerine geçerek neticede değişim / tahavvül ve saflaşma sürecini tamamlamaktadır.

2.4.1. Nefs Kalesi: Şeytânın Saltanatı

Nefs kalesi, bazı anlatımlarda hususî olarak insanın dünyaya gelişinden âkil-bâliğ olduğu döneme kadarki süreci, bazı anlatımlarda ise genel olarak insanın bütün hayatı boyunca sürececek olan nefsanî hazlarını ifade eder. Çocukluk döneminde nefis kalesinde bir diğer ifadeyle beden / vücûd ülkesinde hâkim güç şeytândır. Bu durum çocuğun günahkâr oluşunu değil sorumlu olmayışını ifade eder. İnsan âkil-bâliğ olduktan sonra şeytânla mücâhede ederek bu kaleyi fethedecektir. Gerek âyet ve hadîslerde gerekse tasavvuf literatüründe nefis terbiyesi ve şeytânla mücâdele, mücâhede kavramı ile ifade edilir. Bu durum harp yeri anlamına gelen kalenin sembolik unsur olarak kullanımına da zemin hazırlar. Kalp kaleye, şeytân ile ruh -bazen melek olarak da ifade edilir- bu kaleyi elde etmek isteyen iki orduya benzetilir. Örneğin Gazzâlî'ye göre kalp kalesine ilk önce şeytân hâkimdir. Çünkü çocukluk döneminde kişi âkil değildir.⁷⁹

79 Gazzâlî *Mişkâtü'l-envâr* adlı eserinde ruhu hayvânî, hayâlî, akli, fikrî ve kudsî ruh şeklinde tasnif eder ve çocuklarda akli ruhun olmadığını, bu yüzden sorumlu tutulmadıklarını ifade eder. Bk. Gazzâlî, *Mişkâtü'l-Envâr*, nşr. Ebu'l-'Alâ 'Affî (Kahire: ed-Dâru'l-Kavmiyye li't-Tibâ'i ve'n-Neşr, t.y.), 77.

Bülûğ çağından sonra melek askeri ortaya çıkacak ve bu kaleyi onun elinden alacaktır. Dini hayatın ilk adımı da bu cenklerdir. Bu cenk ile uğraşmayan, şeytânın hükümrânlığını kabul etmiş demektir. Melek askeri, sabırla mücâhedeye devam ederek şehvet askerini kırmalıdır. Ancak şehvetini yenen ve isteyerek şeriate uyduran kişi bu fethe kavuşabilir ve kalp kalesini elde edebilir. Nitekim Gazzâlî'ye göre "Allahü Teâlâ şeytânıma karşı bana yardım etti ve şeytânım bana teslim oldu."⁸⁰ hadîs-i şerifi nefis-ruh mücâhedesinin bu minvalde gerçekleştiğini ifade eder.⁸¹

İlk bakışta genel kabule aykırı görünen bu hususu Gazzâlî, insanın yaratılışı ile irtibatlandırır. Ona göre Hz. Âdem yaratılınca, ilk önce ona şehvet musallat edilmiş, ardından akıl verilmiştir. Şehvet şeytânın âleti, akıl ise şehvetin düşmanıdır ve meleklerin cevherindedir. Bu hikmete binaen, ilk önce şehvet üstün gelmiş, Âdem'in gönül kalesini kahırla istilâ etmiştir. Nefs de zorda kalarak onunla dostluk, ülfet ve bağlantı kurmuştur. Akıl zuhûr edip meydana çıkınca ve özünün günahla zâyî olduğunu bilince, tevbeyle ve mücâdeleye girişir. Neticede kaleyi fethederek şeytânın elinden almak ister. Gazzâlî nefis kalesinin fethiyle ilgili şu prensibi kanunlaştırır: "Kale fethedildiğinde kale halkı öldürülmeyip itaat altına alınarak şeriat sultanının emrine âmâde kılınmalıdır."⁸² Yûnus Emre'nin şu ifadelerinden nefis kalesi ve şeytân sultanını anlamak mümkündür.

*Gözüm açup gördüğüm zindan içi
Nefs ü hevâ pür dolu şeytân içi⁸³*

Yûnus Emre, nefis kalesini doğruluk mancınığı ile istiğfar taşları atarak yıkmayı, böylece benliği (âr) yok etmeyi öğütler.

*Togruluk mancınığı istigfar taşıyla
Togru vardı atıldı yıkıldı nefis kal'ası
Kimde kim togruluk var bilgil kim öldürür âr
İki cihâna yarar girçek er ser-mâyesi⁸⁴*

80 Tirmizî, "Rada" 17; Ahmet b. Hanbel, *Müsned*, 3/309.

81 Ebû Hamid Muhammed Gazzâlî, *Kimyâ-i saâdet* (Tahran: Şirket-i intişârât-i ilmi ve ferhengi, 1380), 2/347. Mevlânâ da benzer şekilde nefis-ruh mücâhedesini kale (diş) sembolü ile ifade eder. Bk. Mevlânâ Celâleddin Rûmî, *Mesnevî-i Şerif Şerhi*, trc. Ahmed Avni Konuk (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2008), 8/186.

82 Gazzâlî, *Kimyâ-i saâdet*, 2/317.

83 Mustafa Tatçı, *Risâletü'n-nushiyye, Tenkitli Metin* (İstanbul: H Yayınları, 2008), 439.

84 Tatçı, *Yûnus Emre Dîvânı*, 398.

Tevbe ederek din kalesine girmek, kale kapısı sembolü ile anlatılır. Kalelerin bütün heybet ve ihtişamına rağmen kapılarının küçük olması dikkat çeker. Kalenin düşmandan korunabilmesi için kapıların dar ve alçak olması işi kolaylaştırıcaktır şüphesiz. Ancak meselenin bir başka boyutu daha vardır. Kaleye sığınacak kişilerin kapıdan girerken başlarını eğmeleri kaçınılmaz olur. Bu durumun, tasavvuf literatüründe bazı yorumların temel sâiki olduğunu görmekteyiz. Nitekim Mevlânâ *Mesnevî*'de “*Beyt-i Mukaddes'in kapısından secde ederek girin.*” (el-Bakara 2/58) âyetiyle ilgili olarak Hz. Mûsâ'nın, Allah'ın emriyle Kudüs'ün kapılarını alçak yaptırdığını, böylece İsrailoğulları'nın başlarını eğerek kendilerini başka kavimlerden üstün görmemelerini temin etmenin amaçlandığını ifade eder. Çünkü onlar zorba ve dik başlı kişilerdir, alçak kapı onlara baş eğme yeri olur.⁸⁵ Buna göre kale kapısının, sembolik olarak benlik ve enâniyet gibi kötü ahlâkî vasıflardan kurtulup güzel vasıfları elde etmenin geçiş aşamasını simgelediği anlaşılır.

Mevlânâ'ya göre padişahlar (peygamberler de buna dâhil edilebilir) Allah'ın yeryüzündeki kapılarıdır. İnsanlara, Allah'a boyun eğmeyi öğretirler. İnsanlar ise ne yazık ki Allah'a secde etmeyi bırakarak padişaha secde ederler.⁸⁶ Hâlbuki aslolan kapıdan geçerek kaleye yönelmektir. “Ben hikmetin eviyim, Ali de onun kapısıdır.”⁸⁷ hadîs-i şerîfi bu açıdan değerlendirildiğinde Hz. Ali, insanları Hz. Peygamber'in hikmetli sözlerine irşâd eden bir fonksiyona sahip olur.⁸⁸

Mevlânâ'ya göre çeşitli aşırılıklarla ve bir nevi putlarla dolu olan nefis kalesini yıkmak için şekilden mânâya, sûretten sîrete, nefsten ruha yönelmek gerekir. Onun “Duyduğun rûhânî zevki, dıştan değil de içten bil; köşkler, kaleler aramayı ahmaklık say!” ifadeleri, huzuru ruhta aramayı öğütlediği gibi nefis kalesinden geçerek ruh kalesine yönelmek gerektiğini sembolik dille ifade eder. Ayrıca Mevlânâ'ya göre sahip olduğumuz bedenimiz (güzellik, güç vb) ve mal varlıklarımız köşk misâli bir kısım süslerle

85 Şefik Can, *Konularına Göre Açıklamalı Mesnevi Tercümesi* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2002), 3-4/235.

86 Can, *Konularına Göre Açıklamalı Mesnevi Tercümesi*, 3-4/236.

87 Tirmizî, “Menakıb” 20.

88 Âşık Pirânî'nin “*Muhammed Ali'nin nurdan kalesi/Açılır kapılar Ali'ye bağlı*” mısralarında da Hz. Ali, Hz. Muhammed'in (sav) nur/İslam kalesinin kapısı olarak dile getirilir. Bk. İrfan Karaduman, *Şiirleriyle ve Türküleriyle Âşık Pirânî* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2013), 237.

bezenmiştir. Suyun yüzündeki köpükler nasıl ki suyun üzerini kaplıyor, onu görmemizi engelliyorsa, adeta köpük mahiyetinde olan dünyalıklarımız da asıl sevgiliyi (Allah'ı) ve O'nun emaneti olan ruhu görmeyi engeller.⁸⁹ Bu sebeple nefis kalesini yıkmak (fethetmek) gerekir. Hz. Ali, Mevlânâ'nın şu ifadelerinde olduğu gibi Hayber Kalesi'ni fethetmesine telmih ile nefis kalesinin de fâtihi olarak görülür.

"Ey sâlik, kendi sûretini, mevhum benliğini kırıp yakacak olursan, yâni bütün putların anası olan kendi nefesine tapmaktan kurtulursan, içindeki bütün putları kırmayı öğrenirsin."

"Bundan sonra, artık her sûreti, her putu kırar, Hz. Haydar gibi Hayber Kalesi'nin kapısını koparırısın."⁹⁰

2.4.2. Kalp Kalesi: Aklın Saltanatı

Kalp kalesi, Yûnus Emre'nin, "*İşbu vücûd bir kal'adır akıl içinde sultanı*"⁹¹ mısrasında dile getirdiği gibi aklın sultan olduğu kaledir. İnsan hayatında âkil-bâliğ olduktan sonraki döneme tekâbül eder. Bu dönemi nefis kalesi döneminden ayıran en önemli husus, aklın bir sultan olarak ortaya çıkması ve vücûd kalesindeki hâkimiyeti ele geçirmesidir. Kalp kalesinin saltanatını elinde tutan akıl, iyi ile kötüyü, hak ile batılı birbirinden ayırt etme (ta'akkul) kabiliyetini ifade eden ve kişiyi dinen mükellef kılan akıldır. Gazzâlî'ye göre bu akıl, mânevî hayatın düşmanı olan nefis ve şeytânın taarruzundan kurtulabilmek için sığınılması gereken bir kale mahiyetindedir. Zira Arapça'da kale anlamında kullanılan معقل kelimesi sığınma yeri mânâsındadır ve akıl ile irtibatlıdır. Ona göre akıl, عقال kökünden gelir ve sığınılan yer mânâsındadır. Gazzâlî bu kelimedenden hareketle akli, yüksek bir tepeye kurulmuş, kimsenin ulaşım yıkamayacağı bir kaleye; akıl sahiplerini ise bu kaleye sığınanlara benzetir. Akıllı kişi ise "Ey akıl sahipleri, Allah'a karşı gelmekten hakıyla sakının" (el-Mâide 5/100; Talâk 65/10) âyetinde ifade edildiği üzere, Allah'ın emirlerine uyararak ve yasaklarından kaçınarak kendini muhafaza eden kişidir.⁹²

Yûnus Emre akli üçe tasnif eder: akl-ı me'aş, akl-ı me'ad ve akl-ı

89 Can, *Konularına Göre Açıklamalı Mesnevi Tercümesi*, 5-6/585.

90 Can, *Konularına Göre Açıklamalı Mesnevi Tercümesi*, 3-4/59.

91 Tatçı, *Yûnus Emre Dîvânı*, 433.

92 Gazzâlî, *et-Tibru'l-mesbuk fi nasîhati'l-mülûk*, thk. Ahmet Şemseddin (Beyrut: Daru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1988), 115.

küll. Ona göre şeytânın askerlerine tabi olup nefis kalesinde kalanlar akl-ı me‘aş seviyesine sahip olurlar. Onların imanı, ilme’l-yakîn derecesindedir. Rahman’ın askerlerine tabi olanlar kalp kalesinde yer alıp akl-ı me‘ad seviyesine sahip olurlar. Onların imanı ayne’l-yakîn derecesindedir. Can ile gelen askerlere tabi olanlar da gönül kalesinde yer alıp akl-ı küll (cân / ruh) seviyesine sahip olurlar. Onların imanı da hakka’l-yakîn derecesindedir.⁹³ Yûnus Emre’ye göre kalp kalesinin sultanı olan aklın bir düşmanı öfkedir. İnsan şâyet öfkesine yenik düşerse nefis kalesindeki halinden farkı kalmaz.

*Başdur bu vücûdun şahı başdur aklın taht-gâhı
Katı buşmagıl nigâhı buşudur aklun düşmânı
Eğer katı buşarisan başun nefse koşarisan
Nefs haline düşerisen ol buşdugu akıl kanı⁹⁴*

Kalp kalesi, kişinin nefis kalesinden, tevbe ve istiğfâr ederek geçiş yapıp dâhil olduğu din dairesini ifade eder. Bu kale nefsin ve şeytânın şerrinden emin olmak için sığınılan emniyet ve emân yurduudur. “Lâ ilâhe illallah, benim kalemdir, her kim benim kaleme girerse, azabımdan emin olur.” hadîs-i kudîsi bu kale hakkındadır. Bu hadîsi eserlerinde sıkça kullanılan Gazzâlî’ye göre sâlik “Lâ ilâhe illallah” deyip iman etmekle güvenli bir kaleye sığınmış olacaktır. Ancak kaleye girebilmek için sadece dil ile kelime-i tevhîdi söylemek yeterli olmaz. Şeytânın istediği şeylerden de kaçınmak gerekir. Gazzâlî bu noktada söz-amel dengesine vurgu yapar ve sadece dil ile söylemenin fayda vermeyeceğini yine kale sembolü ile ifade eder. Örneğin bir kişi dil ile “Euzü billâhi mine’ş-şeytânî’r-racîm” dese ancak kalenin yakınında olduğu halde kaleye girmese düşmanın şerrinden emin olamaz. Ona göre “Lâ ilâhe illallah” kalesine giren kişi sadece Allah’ı ma’bud olarak kabul etmiş olur. Ancak bu kişi Allah’ın sevmediği fakat şeytânın çokça sevdiği nefsânî şehvetler peşinden koşacak olursa Allah’ın kalesinde değil şeytânın çölünde olacaktır.⁹⁵ Şeytân, iman kalesine sığı-

93 Tatçı, *Risâletü’n-nushiyye*, 37.

94 Tatçı, *Yûnus Emre Dîvânı*, 433.

95 Gazzâlî, *İhyâ’u ulûmi’d-dîn*, 1/167. Ayrıca Gazzâlî kıyametin şiddetinden korktuğu halde günahlara devam eden kişinin Allah’a sığınmasını “nasıl olsa kalenin yanındayım” diyerek kendine hücum eden aslana karşı kaleye girmeyen kişinin durumuna benzetir. Bu kişi kalenin dibinde olsa da aslanın saldırısından kurtulamaz. Şeytân onun sığınmasına sadece güler. Bu yüzden ahiret kalesi sıdk ile “lailahe illallah” diyenlerin kalesidir. Gazzâlî, *İhyâ’u ulûmi’d-dîn*, 4/525.

nan mü'minin en büyük düşmanıdır. Çeşitli vesvese ve aldatmalarla onu bu kaleden çıkarmaya çalışır. Mevlânâ, dini kaleye benzetir ve şeytânın insanı emân yurdu olan iman kalesinden çıkarmaya çalışmasını doğan ve kaz kuşları benzetmesiyle şöyle anlatır: “Doğan kuşu, suyun içinden çıkması için kaza ‘Sudan çık da ovaların şekerler yağdırdığını bir gör.’ der. Kaz ise ‘Ey doğan kuşu, sen bizden uzaklaş. Su, bizim **kalemizdir**, emân yurdumuzdur. Neşemiz, sevincimizdir.’” diye cevap verir.⁹⁶

Gazzâlî, mürşîd ve mürîdler topluluğunu bir kale halkı gibi görür ve dinî bağları zayıf kişilerin bu halkın içerisinde kalmasını tavsiye eder.⁹⁷ Mürşîd mürîdini her türlü tehlikeden korumak üzere duvarları halvet, açlık (cû'), uykusuzluk, susmaktan (samt) oluşan dört duvarlı bir kalede (hisâr) muhafaza etmelidir.⁹⁸ Mevlânâ ihsan bilincine sahip sâliki, pâdişâhın uzak kalelerde görev yapan sâdik muhâfızı ile sembolize eder. Sâdik muhâfız, hududun bir ucunda da olsa padişah oralarda yokken dahi oradaymış gibi vefâ gösterir ve kaleyi düşmandan korur, menfaat karşılığında düşmana teslim etmez. Padişah da onun bağlılığının farkındadır ve onu, diğerlerinden üstün tutar.⁹⁹ Mevlânâ'ya göre din kalesinin sadık bekçileri olduğu gibi yüzleri örtülü düşmanları da vardır. Bu kişiler, din adamı kıyafetinde görünürler; ancak dinî değerleri kullanarak halkı sömürürler.¹⁰⁰

2.4.3. Ruh Kalesi: Aşkın Saltanatı

Ruh kalesi, ruhun bir diğer anlatıma göre Hakk'ın sultan olduğu kaledir.¹⁰¹ Yûnus Emre'nin “Can ile bile gelen can ile bile gider”¹⁰² ifadesinde kastettiği ruh, elest bezminde Rabb'ine verdiği söze (mîsâka) sâdik kalarak Hakk'ın sultanlığına gönül vermiş ve didâra müstağrak olmuştur. Gönül kalesine terakkî edebilmek için nefis ve dünya kayıtlarından iyice

96 Can, *Konularına Göre Açıklamalı Mesnevi Tercümesi*, 3-4/50.

97 Gazzâlî, *Minhâcü'l-âbidîn* (Beirut: Daru'l-kütübil'l-ilmîyye, 2008), 43.

98 Gazzâlî, *Kimyâ-i saâdet*, 2/35.

99 Can, *Konularına Göre Açıklamalı Mesnevi Tercümesi*, 1-2/232. Şems'in “Her kim Tanrı inâyetinin kalesine girerse/Örümcek ona perdecilik eder” ifadeleri de sadık muhafızın ayrıcalığını dile getirir. Şems-i Tebrîzî, *Makâlât*, 438.

100 Mevlânâ Celâleddin, *Mecalis-i seb'a (Yedi Meclis)*, trc. Abdulkaki Gölpınarlı (İstanbul: İnkılap Yayınevi, 2010), 45.

101 Yûnus Emre'nin “Henüz bu yir olmadın gökler yaratılmadın/Evliyâlar vatani pâdişah kal'asıdır” ifadelerinde bu kalenin henüz yer-gök yaratılmadan önce var edilmesine vurgu yapılmaktadır. Tatçı, *Yûnus Emre Dîvânı*, 89.

102 Tatçı, *Risâletü'n-nushiyye*, 37.

kurtulmak gerekir. Nefs ve dünya ile etkili mücâdele edebilmek için ise aşkın desteğine ihtiyaç duyulur. Aşk gönüle girdiğinde, nefse dâir her ne varsa yakıp yıkar. Neticede hem dünyadan hem benliğinden (kibir, gurur, enâniyet vs) geçen insan sadece dîdâra iştiyâk duyar. Bu kale Yûnus Emre'nin şu şiirinde gönül kalesi şeklinde ifade edilmiştir.

*Dostdan yana giden kişi kendözinden geçmek gerek
Dost yağmâlar can şehrini alır gönül kal'asını¹⁰³*

Aşk, hissî boyutu sebebiyle dile getirilmesi zor hususlardan biridir ve bazı sûffiler aşkla ilgili hususları anlatırken kullandıkları literatür içerisinde kaleden de istifade ederler. Kalenin aşkla ilgili kullanımlarda temel çağrışım noktası “yıkmak, yok etmek” olur. İlahî aşk geleneği içerisinde kul âşık, Allah mâşuk olarak yer alır. Sülûkün zirve noktasında vuslat vardır. Âşık, mâşukuna aradaki her türlü perdeyi kaldırarak erişebilir. Tasavvuf literatüründe “hicap” lafzı ile ifade edilen bu perdeler nefis, dünya ve dünyalıklar, benlik ve nihâyet mecâzî aşklar şeklinde ifade edilebilir. Kale sembolü aşkla ilgili anlatımlarda dünyayı ve mecâzî aşkı temsil eder. İlahî aşk için mecâzî aşk dahi hicap olarak telakki edildiğinden onun da yıkılması esas alınır.

*İşk nefis iline akdı ne buldıysa yakdı
Kibir kal'asın yıkdı anda çok savaş oldı¹⁰⁴*

Mevlânâ'nın *hamdım, piştım, yandım* ifadesinde dile getirdiği hikmeti, insanın nefis, kalp ve ruh kalelerindeki terakki serüveni olarak anlamak mümkündür. Ayrıca Ahmed Yesevî'nin şu şiirinde bu bölümde yaptığımız tasnifi özet halinde görebilmekteyiz. Şiirde az konuşup zikre devam etmek sûretiyle nefsi öldürmek, tevbe ile din kalesini bina etmek ve gözyaşları ile gönül kalesini kirlilerden arındırmak öğütlenir. Neticede ruh, gönül kalesinde, Cemâlullah'ı müşâhede ile huzura erecektir. Şiirdeki dil kalesi ile nefis, din kalesi ile kalp ve dîl kalesi ile ruh / gönül mertebesi ifade edilmiş olmalıdır.

*Nefsi vurup, **dil kalesini** boş bırakın
Allah desen, gâib koşar avâzını
Habersizler bilmez sözü bu fehmini
Can ve gönlü ihsan kılıp, cemâl görün*

103 Tatçı, *Yûnus Emre Dîvânı*, 365.

104 Tatçı, *Yûnus Emre Dîvânı*, 415.

*Nefsi vurup, **din kalesini** binâ edersen,
Kanlar yutup tevbe kılsan, geçer günah
Elin açıp âmin desen, geçer ilâh
Az gönül evini tevbe edip, cemâl görün*

*Nefsi vurup, **dil kalesine** versen huzur
Huzur versen, sen yürürsün, orada rahat
Mahşer günü mürşidin bakar sana mutlu
Burada ağlayıp, orada varıp cemâl görün¹⁰⁵*

Sonuç

Sûfîlerin mânevî tecrübelerini dile getirirken kullandıkları sembolik dil unsurlarının ne anlama geldikleri ve nasıl anlaşılması gerektiği hususu bir problem olarak varlığını hep hissettirmiştir. Bu çalışmada, mezkûr probleme bir çözüm geliştirmek üzere metin arkeolojisi yöntemi kullanılmış, metinler arasındaki muhteva benzerlikleri ve çağrışımlardan hareketle sembolün arkasına inşa edilen anlam dünyasına dair bütüncül bir bakış açısı oluşturmak amaçlanmıştır. Netice olarak mânevî tecrübelerini dile getirmek isteyen sûfîlerin sembolik ifadeleri zihin dünyalarında yer eden çeşitli şekil, fonksiyon ve çağrışımlarla kullandıkları, aynı sembolü kullanan sûfîlerin lafızlar farklılaşsa da ortak veya en azından benzer mânâları ifade ettikleri görülmektedir. Bir başka ifadeyle ortak semboller, sûfîler için benzer çağrışımlar yapmakta ve ortak bir hakikate işaret etmektedir.

Tasavvuf literatüründe erken dönemlerden itibaren kullanıldığı anlaşılan kale sembolü âyet ve hadislerde yer alan bazı anlatımlar ekseninde oluşmuş ve sûfîlerin özel yorumlarıyla gelişmiştir. Gerek âyetlerdeki kale ile ilgili kullanımlar neticesinde ortaya çıkan çağrışımlar gerekse hadîs-i şeriflerde yer alan kelime-i tevhîd, ibadetler ve ibadethanelerle ilgili benzetmeler ilk dönemlerden itibaren kalenin sembolik bir unsur olarak kullanılmasına zemin hazırlamıştır.

Kale sembolünü merkeze alarak aynı kültür dairesi içerisinde yer alan muhlelif metinlerde yaptığımız araştırma neticesinde tasavvuf literatüründe kale sembolü ile ilgili müstakil kale tasvirleri, hikâyeler ve parça metinler tespit edilmiştir. Kale sembolünün müstakil tasvirlerde

105 Ahmed Yesevî, *Divan-ı Hikmet*, 478.

insanı ve insanın mânevî terakki serüvenini sembolize ettiği anlaşılmaktadır. Kalelerin büyük savaşların cereyan ettiği yerler olması, nefisle mücâhedeyi en büyük cihad olarak gören sûflerin zihin dünyalarında temsili kale tasvirleri oluşturmuştur. Böylece gerek vücûd gerekse kalp itibarıyla insana dair tasavvurlar kale tasvirleriyle dile getirilmiştir. Ayrıca seyr u sülûk eğitiminde takip edilen ruhânî ve nefsânî tarik farklılığına bağlı olarak nefsin mertebeleri (atvâr) ve ruhun latîfeleri (letâif) dile getirilirken iç içe yükselen kale sembolünden istifade edilmiştir. İnsanın mânevî terakkîsi dile getirilmek istendiğinde kalelerin yapılması, mâsivâ ile ilgili bir husus anlatılmak istendiğinde ise kalelerin yıkılması / yakılması çağrışımı kullanılmıştır.

Zâtü's-suver kalesi hikâyelerinde ise kale sembolünün genel olarak mâsivâyî, özelde ise beşerî ve mecâzî aşkı sembolize edecek şekilde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Şems, Mevlânâ ve Şeyh Galib'in eserlerinde yer alan zâtü's-suver kalesi hikâyeleri, anlatılmak istenen mananın gizlendiği metin örnekleri olarak görülebilir. Bu hikâyelerde zâtü's-suver kalesi, öze ait sûretlerin, mânâya dair şekillerin sembolüdür. Vuslat ise sûretten öze, şekilden mânâyâ, sahte olandan hakiki olana ulaşmaktır. Hikâyede anlatılmak istenen de hakiki olana yönelmek üzere fânî olandan vazgeçıştır. Elbette ki bu vazgeçiş her insan için aynı seviyede olmayacaktır. Hikâyedeki üç şehzâdenin, insanın hakîkate yönelişinin nefis, kalp ve ruh seviyelerini temsil ettiği anlaşılmaktadır.

Müstakil anlatımlar ve hikâyeler gibi parça metin ya da mısralar da bir bütün olarak ele alındığında sûfnin anlatmak istediği mânâ konusunda anlaşılabilir bir zemin ortaya çıkabilmektedir. Son bölümde yaptığımız örnek okumada olduğu gibi insanla özdeşleşen kale sembolünün parça metinlerde insanı ve insanın nefis, kalp ve ruhtan müteşekkil tabiatını sembolize ettiği anlaşılmaktadır. Bu durum hikmetlerin sûflerin zihin/gönül dünyalarında bir bütün olarak tezâhür ettiğini ancak bazen müstakil tasvirlerle bazen hikâyelerle bazen de parça metinlerle dile getirildiğini göstermektedir. Bu yüzden özellikle şiir dilinde kullanılan sembollerin anlaşılmasında ilgili müstakil anlatımlar vasıtasıyla sembolün anlam dünyasına dair bütüncül bir bakış açısı oluşturmak önem arz etmektedir.

Kaynakça

Aclûnî, İsmâil b. Muhammed. *Keşfu'l-hafâ ve müzîlü'l-ilbâs am-me's-tehere mine'l-ehâdîsî 'alâ elsineti'n-nâs*. 4. Baskı. Beyrut: Müessesetu'r-risâle, 1985.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *ez-Zühd - Ahmed b. Hanbel*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1420/1999.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Müsnedü Ahmed b. Hanbel*. 12. Cilt. B.y.: Cem'iyetu'l-Merkezi'l-İslâmî, 2010.

Ataşağun, Galib. "Sembol ve Sembolizm". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1997), 369-387.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyn b. Alî el-Husrevcerdî el-Hurâsânî. *Kitâbu'z-zühdi'l-kebîr*. nşr. 'Âmir Ahmed Hadar. Beyrût: Muesesetu'l-Kutubi's-Sakâfiyye, 1996.

Bilgiç, A. Timur. *Tarih Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2012.

Bulut, Feyza. "Metinlerarasılık' Kavramının Kuramsal Çerçevesi". *Edebi Eleştiri Dergisi* 2 / 1 (Nisan 2018): 1-19.

Can, Şefik. *Konularına Göre Açıklamalı Mesnevî Tercümesi*. 5. Baskı. 6 Cilt. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2002.

Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma, 1999.

Durand, Gilbert. *Sembolik İmgelem*. çev. Ayşe Meral. İstanbul: İnsan Yayınları, 1998.

Ebû Hüseyin Nûrî. "Kalplerin Makamları (Makâmâtü'l-kulûb)". *Kalplerin Makamları*. haz. Hacı Bayram Başer. İstanbul: Hayykitap, 2015.

Ebü'l-Leys es-Semerkandî, Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm. *Bustânu'l-ârifîn*. 3. Baskı. B.y.: y.y., 1414/1993.

Ebü'l-Leys es-Semerkandî, Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm. *Tenbîhu'l-ğâfilîn bi-ehâdîsi seyyidi'l-enbiyâ'i ve'l-murselîn*. nşr. Yûsûf Ali Bedrî. 3. Baskı. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1421/2000.

Emiroğlu, İbrahim. *Sûfi ve Dil*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2010.

Foucault, Michel. *The Archaeology of Knowledge and The Discourse on Language*. trans. A. M. Sheridan Smith. New York: Pantheon Books, 1972.

Foucault, Michel. *Bilginin Arkeolojisi*. Fransızca aslından çev. Veli Urhan. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011.

Furat, Ahmet Subhi. "Abu'l-Huseyn an-Nuri ve Makamat al-Kulub Adlı Risâlesi". *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 7/1-2 (1978), 339-356

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *İhyâ'u 'ulûmi'd-dîn*. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, t.y.

Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed. *et-Tibru'l-mesbuk fi nasîhati'l-mülûk*. Thk. Ahmed Şemseddin. Beyrut: Daru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1988.

Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed. *el-Maksadu'l-esnâ fi şerh-i esmâi'l-hüsnâ*. Thk. Muhammed Osman el-Huş. Kahire: el-Mektebetü'l-Kur'an, 1984.

Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed. *Min-hâcü'l-âbidîn*. Beyrut: Daru'l-kütübil'l-ilmîyye, 2008.

Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed. *Kim-yâ-i saâdet*. 2 Cilt. Tahran: Şirket-i intişârât-i ilmi ve ferhengi, 1380.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *Mişkâtü'l-Envâr*. nşr. Ebu'l-'Alâ 'Affî. Kahire: ed-Dâru'l-Kavmiyye li't-Tibâ'i ve'n-Neşr, t.y.

Geylânî, Muhyiddîn Ebû Muhammed Abdulkâdir b. Ebî Sâlih Mûsâ Zengîdost Geylânî. *el-Gunye li tâlibi tarîki'l-Hak 'azze ve celle*. nşr. Ebû Abdurrahmân Salâh b. Muhammed b. 'Uveyda. 2 Cilt. Beyrût: y.y., 1417/1997.

Gölpınarlı, Abdalbaki. *Mesnevî Tercüme ve Şerhi*. 3. Baskı. 3 Cilt. İstanbul: İnkılap Yayınevi, 1985.

Gündoğdu, Cengiz. "Mevlânâ'nın Mesnevî'sinde "Mânâ Dili". *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 6/14 (2005): 221-232.

Hacı Bektaş-ı Veli. *Makâlât*. haz. Ali Yılmaz, Mehmet Akkuş, Ali Öztürk. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.

Hacı Bektaş Velî. *Makâlât-ı gaybiyye ve Kelimât-ı ayniyye*. Ankara: Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Merkezi Yayınları, 2004.

Hakîm Tirmizî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Hasen. *Gav-rü'l-umûr*. thk. Ahmed Abdürrahîm es-Sâyih, Ahmed Abduh Avd. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 2002/1422.

Hakîm Tirmizî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Alî. *Hatmu'l-evliyâ'*. nşr. Abdulvâris Muhammed Alî. Beyrut: Daru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1420/1990.

Hakîm Tirmizî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Alî. *Edebu'n-nefs*. nşr. Ahmed Abdurrahîm es-Sâyih. Lübnan: ed-Dâru'l-Mışriyye el-Lubnâniyye, 1413/1993.

Herevî, Abdullâh b. Muḥammed b. Alî el-Ensârî Ebû İsmail. *Menâzî-lu's-sâirîn*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmîyye, t.y.

Holbrook, Victoria Rowe. "Sûretler Kalesi: Mevlânâ ve Gâlib". çev. Murat AK. *İSTEM* 15 (Aralık 2010): 345-361.

Holbrook, Victoria Rowe. "Hüsn ü Aşk'ın Arkeolojisi-I". *Amasya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1/1 (Haziran 2017), 41-50.

Hucvirî. *Keşfü'l-mahcûb*. haz. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2010.

İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasan b. Hibeti'llâh. *Mu'cemu's-şuyûh*. nşr. Vefâ Takiyyuddîn. 3 Cilt. Dimeşk: Dâru'l-Beşâir, 1421/2000.

İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasan b. Hibeti'llâh. *Târîhu Dımaşk*. thk. Amr b. Guram. 80 Cilt. Beyrut: Daru'l-fıkr, 1995.

İbn Ebi Şeybe. *el-Müsannef*. Thk. Hamad b. Abdillâh al-Cum'a-Muhammad b. İbrahim al-Lahidan. Riyad: Mektebetü'r-rüşd en-Naşirun, 2004.

İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec. *Bustânu'l-vâ'izîn ve riyâdu's-sâmi'în*. nşr. Emînu'l-Behîrî. Beyrut: Muessesetu'l-Kutubi's-Sekâfiyye, 1419/1998.

İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec. *Sıfetu's-safve*. nşr. Ahmed b. Alî. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1421/2000.

İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec. *Telbîsu iblis*. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1421/2001.

İbnü'l-Cezerî. *'Uddetu'l-hısnî'l-hasîn min kelâmi seyyidi'l-mürselîn*. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1981.

İspirî, Ömer b. Ali. *Ruhun Kaleleri Husûnü'l-metâlib*. haz. Osman Nuri Karadayı. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2018.

Karaduman, İrfan. *Şiirleriyle ve Türküleriyle Âşık Pirânî*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2013.

Kelâbâzî. *Doğuş Devrinde Tasavvuf Ta'arruf*. haz. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1992.

Kılıç, Sadık. *İslam'da Sembolik Dil*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.

Kristeva, Julia. *Revolution in Poetic Language*. trans. Leon S. Roudiez. New York: The Museum of Modern Art, 1984.

Komasyon. *Türkçe Sözlük*. "Kale". 2: 1166-1167. 2 Cilt. Ankara: TDK Yayınları, 1988.

Mevlânâ Celâleddin. *Mecalis-i seb'a (Yedi Meclis)*. trc. Abdülbaki Gölpinarlı. İstanbul: İnkılap Yayınevi, 2010.

Mevlânâ Celâleddin Rûmî, *Mesnevî-i Şerif Şerhi*, trc. ve şerh. Ahmed Avni Konuk. 13. Cilt. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2008.

Mısri, Niyazi Muhammed. *İrfan Sofraları (Mewâidu'l-irfan)*. trc. Süleyman Ateş. Ankara: Emel Matbaası, 1971.

Muhâsibî, Ebû Abdullâh el-Hâris b. Esed. *Mu'âtabatu'n-nefs*. nşr. Muhammed Abdulkâdir Atâ'. Kahire: Dâru'l-İ'tisâm, t.y.

Munâvî, Zeynuddîn Muhammed Abdirraûf b. Tâcu'l-Ârifin el-Haddâdî. *Feydu'l-kadîr fî şerhi'l-câmi'i's-sağîr*. 6 Cilt. Mısır: el-Mektebetu't-Ticâriyyetu'l-Kubrâ, 1356/1937.

Muslim, Ebû'l-Hasen Muslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbûrî. *el-Müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar bi nakli'l-'adl 'ani'l-'adl ilâ Resûlillâh*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru 'İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, t.y.

Muttakî el-Hindî, Alâ'u'd-Dîn Alî b. Hisâmi'd-Dîn b. Kâdî Hân el-Kâdirî eş-Şâzelî el-Hindî el-Burhânfü'rî. *Kenzu'l-'ummâl*. nşr. Bekrî Hayyânî. B.y.: Muessesetu'r-Risâle, 1401/1981.

Ögke, Ahmet. *Vâhib-i Ümmî'den Niyâzî-i Mısırî'ye Türk Tasavvuf Düşüncesinde Metaforik Anlatım*. Van: Ahenk Yayınları, 2005.

Ögke, Ahmet. "Mevlana'nın Mesnevi'sinde "Har (Eşek)" Metaforu". *Tasavvuf: İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi* 8/18 (2007): 19-41.

Ögke, Ahmet. "Mevlana'nın Mesnevi'sinde Avcı Metaforu". *Selçuk Üniversitesi Mevlana Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2007): 83-100.

Ögke, Ahmet. "Mevlana'nın Mesnevi'sinde "Öküz" Metaforu". *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 9/2 (2008): 9-22.

Ögke, Ahmet. "İbnü'l-Arabî'nin Fususu'l-Hikem'inde Ayna Metaforu". *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 9/23 (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı – 2: 2009): 75-89.

Râgıb el-İsfahânî, Ebû'l-Kâsım el-Huseyn b. Muhammed. *ez-Zerî'a ilâ mekârimi's-şerî'a*. nşr. Ebu'l-Yezîd Ebû Zeyd el-Acemî. Kahire: Dâru es-Selâm, 1428/2007.

Râgıb el-İsfahânî, Ebû'l-Kâsım el-Huseyn b. Muhammed. *Tafsîlu'n-neş'eteyn ve Tahsîli's-sa'âdeteyn*. Beyrût: Dâru Mektebeti'l-Hayât, t.y.

Sadık, Muhammed. *Risâle-i mahbub, Nefsin Şehirleri*. haz. Yusuf Turan Günaydın. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2013.

Suyûtî, Celâlu'd-Dîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-Fethu'l-kebîr fî dammi'z-ziyâdeti ile'l-Câmi'î's-sağîr*. nşr. Yûsuf en-Nebhânî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1423/2003.

Şems-i Tebrîzî. *Makâlât*. çev. Mehmet Nuri Gençosman. 3. Baskı. İstanbul: Ataç yayınları, 2007.

Şeyh Galib. *Hüsn ü Aşk*. haz. Orhan Okay, Hüseyin Ayan. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1975.

Tatçı, Mustafa. *Yûnus Emre Dîvânı. Tenkitli Metin*. İstanbul: H Yayınları, 2008.

Tatçı, Mustafa. *Risâletü'n-nushiyye. Tenkitli Metin*. İstanbul: H Yayınları, 2008.

Tirmizî, Ebû 'Îsâ Muhammed b. 'Îsâ. *es-Sünen*. nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1998.

Uluç, Tahir. *İbn Arabî'de Sembolizm*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2011.

Yesevî, Ahmed. *Divan-ı Hikmet*. ed. Mustafa Tatçı. haz. Hayati Bice. Ankara: Hoca Ahmet Yesevî Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Araştırma-İnceleme Dizisi, 2016.

Zebîdî, Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezzâk. *Tahrîcu ehâdîsi İhyâ'i 'ulûmi'd-dîn*. 7 Cilt. Riyâd: y.y., 1408/1987.